

# ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

## ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΝΔΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

ΥΠΟ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Γ. ΔΑΚΟΥΡΑ, Δρος Θεολ. - Dr. Phil.

Ἐπικούρου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

### ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Εἰς τὸ α' τεῦχος τῆς ἡμετέρας ἐρέυνης «Θρησκεύματα καὶ πνευματικὴ ἐμπειρία» ἡσυχολήθημεν μὲ τὸ θέμα «Ἀθροπολογικαὶ προσεγγίσεις τῆς σχέσεως Μονοθεϊσμοῦ καὶ Μυστικισμοῦ». Εἰς τὸ παρὸν τεῦχος ἐπιχειροῦμεν νὰ προσεγγίσωμεν ἓν ἕτερον πανορθοσκειακὸν φαινόμενον, τὸ τοῦ Φανατισμοῦ καὶ τῆς Μισαλλοδοξίας εἰς τὸν Μυστικισμόν, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τὰ μυστικιστικὰ θρησκεύματα τῶν Ἰνδιῶν, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ὅτι εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν χώρος τοῦ Μυστικισμοῦ. Ἡ ἀπὸ θρησκευολογικῆς ἐπόψεως προσέγγις αὕτη εἶναι δι' ἡμᾶς σήμερον λίαν ἐνδιαφέρουσα διὰ τὸν λόγον ὅτι ὅχι μόνον δὲν ὑφίσταται ἀνάλογος σχετικὴ ἔρευνα ἀναφερομένη εἰς τὸ θέμα τοῦτο, ἀλλὰ καὶ διότι ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιστήμῃ ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψις ὅτι ὁ Μυστικισμὸς ὡς ἐκ τῆς οὐσίας του ἀποβάλλει τὸν φανατισμὸν καὶ τὴν μισαλλοδοξίαν. Ἐνῶ ὅμως τοῦτο θεωρεῖται ὅτι ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀληθῆ μυστικιστικὴν θρησκευτικὴν πραγματικότητα, ὠρισμένα κείμενα ἐπιλεγέντα ἐκ τῆς Ἰνδικῆς γραμματείας ὁμιλοῦν διαφόρως περὶ τούτου, μαρτυροῦντα τὴν ἔλλειψιν εἰς αὐτὰ τοῦ ἀπαιτουμένου πλάτους πρὸς κατάφασιν πάσης ἄλλης περὶ ἀληθείας ἀξιώσεως. Τὰ προφητικὰ θρησκεύματα, ὡς ὁ Ἰουδαϊσμός, ὁ Χριστιανισμός, τὸ Ἰσλάμ καὶ ὁ Παρσισμός, προβάλλουν μίαν ἀποκλειστικὴν ἀξίωσιν περὶ κατοχῆς τῆς ἀπολύτου ἀληθείας, διακρινόμενα διὰ τὸν χαρακτηριστικὸν καὶ φανατικὸν ὑπέρμετρον ζῆλόν των. Ἀντιθέτως τὰ μυστικιστικὰ θρησκεύματα, ὡς ὁ Ἰνδουϊσμός, ὁ Βουδδισμός καὶ ὁ Σουφισμός, διδάσκουν ὅτι αἱ ἄλλαι θρησκείαι ἀκολουθοῦν διαφορετικὰς ὁδοὺς, αἱ ὁποῖαι ἀποκλίνουν ἐκ τῆς κατευθύνσεώς των πρὸς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν. Πολὺ δὲ περισσότερον ὑφίστανται ἐντὸς τοῦ Μυστικισμοῦ ὠρισμένοι μυστικισταὶ ἢ ἀνήκοντες εἰς μυστικιστικὰς αἱρέσεις, οἱ ὁποῖοι προβάλλουν μίαν ἰδιάζουσαν ἀξίωσιν αὐθεντικῆς ἀπολυτότητος διαφοροποιούμενοι τῶν ἄλλων εἰς τὸ θέμα τῆς λυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ γεγονός ὅτι ἐπικρατεῖ ἡ ἀποκλειστικὴ βεβαιότης εἰς ὠρισμέ-

νας κάστας τῶν Ἰνδιῶν, ὅτι αἱ ἐξωινδικαὶ θρησκείαι ἀποτελοῦν ἔκπτωσιν ἐκ τῆς Ἰνδικῆς Θρησκείας, ἐκ τοῦ αἰωνίου Ἰνδικοῦ νόμου, τοῦ «Sanatana Dharma», τοῦτο δὲν δύναται τις, ἐξ αὐστηρᾶς δεοντολογικῆς θρησκευοιογικῆς σκοπιᾶς, νὰ χαρακτηρίσῃ ἄλλως εἰ μὴ μόνον ὡς φανατισμόν.

Εἰς τὴν ἀνὰ χεῖρας ἐργασίαν δὲν ἐχρησιμοποιεῖσamen τὰ Ἰνδικὰ κείμενα εἰς τὸ πρωτότυπον, ἀλλὰ δοκίμους μεταφράσεις εἰδημόνων ἐκείνων τῶν γλωσσῶν, διὰ τῶν ὁποίων προσηγγίσαμεν τὴν ἔννοιαν καὶ βαθυτέραν σημασίαν τῶν κειμένων. Εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης ἐργασίας παραθέτομεν πῖνακα τόσον τῶν κειμένων ὅσον καὶ τῶν μεταφράσεων.

## Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

### Α'. Σκοπός της έρευνας.

Ἡ ἀποστολή τῆς ἀνὰ χεῖρας ἐργασίας συνίσταται εἰς τὴν θεώρησιν ὀρθοσκειοῖστορικοῦ συγκριτικοῦ ὕλικου ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἰνδικοῦ Μυστικισμοῦ καὶ ἀποτελεῖ συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ὀρθοσκειοῖστορικοῦ ὑποβάθρου διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἀξιώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἀπολύτου ὀρθοσκειάς. Θὰ διαπιστωθῇ δέ, ὅτι ἐνταῦθα γενικῶς ἐμφανίζεται μία μορφή διαφορετικῆ τῆς προηγουμένης, τουτέστι τῆς χριστιανικῆς, περὶ ἀποκλειστικῆς ἀξιώσεως περὶ ἀπολυτότητος, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ G. M e n s c h i n g ὡς «περιεκτικὴ ἀπολυτότης». Αὕτη προσιδιάζει ἰδιαιτέρως εἰς τὸν Μυστικισμόν καί, εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀποκλειστικὴν ἀξίωσιν προφητικῆς περὶ Θεοῦ δεσμεύσεως ἢ ἐκ μέρους τῶν ὀρθοσκειωτικῶν-κοινωνικῶν ὀργανισμῶν, εἶναι συγχρόνως ἡ βάσις οὐσιαστικῆς ὀρθοσκειτικῆς ἀνοχῆς ἢ ἀνεξιθροσκειάς.

### Β'. Φαινόμενον καὶ ἔννοια τῆς «περιεκτικῆς ἀπολυτότητος».

Ἐν τοῖς ἐπομένοις ἀκολουθοῦμεν τὴν ἐξ ἐπόψεως ὀρθοσκειολογικῆς φαινομενολογίας ἐπικρατοῦσαν ὀρολογίαν<sup>1</sup>. Εἰς τὴν ἀπόλυτον τοποθέτησιν τῆς σχέ-

1. Πρβλ. G. M e n s c h i n g, Toleranz und Wahrheit in der Religion, Heidelberg 1955, H. L u t z (Hrsgbr), Zur Geschichte der Toleranz und Religionsfreiheit, Darmstadt 1977, H. R. S c h l e t t e, Zum Thema Toleranz, Hannover 1979, H. Q. G u g g i s b e r g (Hrsgbr), Religiöse Toleranz, Stuttgart 1984, F. r. K ö n i g, H. W a l d e n f e l s, Lexikon der Religionen, Herder, Freiburg i. Br. 1988<sup>2</sup>. «Περιεκτικὴ ἀπολυτότης» (Inklusive Absolutheit) θεωρεῖται τὸ ἀντίθετον τῆς ἀποκλειστικῆς ἀπορρίψεως ξένων θεοτήτων ἐκ μέρους τῶν προφητικῶν ὀρθοσκειωμάτων, τουτέστι τῶν ὀρθοσκειωμάτων προφητικῆς εὐσεβείας. Κατὰ τὴν «περιεκτικὴν ἀξίωσιν - ἀπαίτησιν ἀπολυτότητος» ὁ πιστὸς ὑπαδὸς τοῦ Ἰνδικοῦ Θεοῦ Βίσνου εἶναι πεπεισμένος πλήρως περὶ τῆς μοναδικῆς πραγματικότητος τοῦ Θεοῦ του, τοῦ Βίσνου, λαμβάνει ὅμως ὑπ' ὄψιν, δηλαδὴ συνυπολογίζει εἰς τὴν πίστιν του, ξένας λατρεῖας καὶ περὶ Θεοῦ παραστάσεις κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ θεωρῇ, ὅτι αὗται ἀναφέρονται εἰς τὸν Θεὸν Βίσνου, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τι περὶ αὐτοῦ. Ὁ Βίσνου εἶναι διὰ τοὺς ὑπαδούς ἄλλων ὀρθοσκειῶν μία μορφή «ἀγνώστου Θεοῦ», τὸν ὁποῖον οὗτοι «ἀγνοοῦντες εὐσεβοῦν», ἤτοι ἐν ἀγνοίᾳ των λατρεύουν τοῦτον, συμφῶνως πρὸς τὸ Ἀποκαλύψεως 17,23. Ὁ Βίσνου ὡς ἐκ τούτου προσβλέπει εἰς τὴν πίστιν τῶν ἀλλοθρήσκων καὶ ὅχι εἰς τὴν παρὰστασιν των περὶ Θεοῦ. Αἱ ξένηι ὀρθοσκειῖαι συμπεριλαμβάνονται, συνυπολογίζονται, ἤτοι ἐμπεριέχονται, ἐξ οὗ καὶ ὁ ὄρος

σεως τοῦ ἀνθρώπου ἢ μιᾶς ομάδος ἀνθρώπων πρὸς μίαν θεότητα, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀποκλείεται οἰαδήποτε σύνδεσις πρὸς ἄλλας θεότητας, εὐρίσκεται ἡ ρίζα διὰ μίαν ἔντονον ἀπαίτησιν ἀπολυτότητος, τ.ἔ. ἀξίωσιν ἐντατικῆς (intensiv)<sup>2</sup> μορφῆς, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται εἰς μίαν λαϊκὴν θρησκείαν (Volksreligion) καὶ ἡ ὁποία δύναται νὰ ἀναγνωρίζῃ καὶ ἄλλας θεότητας, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται πλήρως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς δικαιοδοσίας της. Μὲ ἀναπτυσσομένην καὶ ἐξελισσομένην τὴν παγκοσμιότητα μιᾶς θρησκείας ἐπεκτείνεται ὁ σύνδεσμος πρὸς μίαν «ἐκτεταμένην ἀπολυτότητα», ἀρχικῶς μὲν ἔναντι τοῦ ἰδίου, πιθανῶς εἰσέτι ὑφισταμένου πολυθεϊστικοῦ κόσμου, μετέπειτα δὲ ἔναντι ἐκείνων τῶν ξένων λαῶν καὶ τοῦ συνολικοῦ κόσμου. Αὕτη ἡ «ἐκτεταμένη»<sup>3</sup>, ἡ εἰς πλάτος ἀναφερομένη ἀπαίτησις ἀπολυτότητος, ἐμφανίζεται ὑπὸ δύο μορφάς: ἀφ' ἑνὸς ὑπὸ τὴν ἀποκλειστικὴν (exklusiv)<sup>4</sup> (ἄνευ δευτέρας) μορφήν, ἡ ὁποία ἀποκλείει ἄλλας θεότητας ἢ ἄλλην ὁδὸν λυτρώσεως, προβάλλουσα

«περικεκτική», εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Βίανου. Αὗται ἀποτελοῦν περιεχόμενον τῆς θρησκείας τοῦ Βίανου. Τοῦτο εἶναι ἡ βασικὴ δομὴ τῆς οὐσιαστικῆς ἀνοχῆς, ἥτοι ἡ ἀναγνώρισις ξένων θρησκευτικῶν λατρειῶν ὡς καθαρὰς δυνατότητος τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ συναντήσεως. «Περικεκτικὴ ἀπολυτότης» εἶναι ἐπομένως ὁ συνυπολογισμὸς εἰς τὸν θρησκευτικὸν κόσμον παραστάσεων ξένων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Πρβλ. G. Mensching, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 66.

2. «Ἐντονὸς ἀπαίτησις ἀπολυτότητος» (Intensive Absolutheit) θεωρεῖται ἡ μορφή ἐκείνη ἀπολυτότητος, τουτέστιν ἀποκλειστικότητος, ἡ ὁποία τρόπον τινὰ ἀνάγεται εἰς τὸ βάθος τῆς ἰδίας θρησκευτικῆς ἀναφορᾶς καὶ σχέσεως πρὸς Θεόν τινα, καὶ ὅχι εἰς τὸ πλάτος ἢ τὴν ἔκτασιν. Μεταξὺ τοῦ Γραχβέ, ἐπὶ παραδείγματι, καὶ τοῦ περιουσίου Του λαοῦ, τοῦ Ἰσραήλ, ὑφίσταται μία σχέσις συνδέσεως, Διαθήκης, ἡ ὁποία ἀποκλείει οἰανδήποτε ἑτέραν σύνδεσιν πρὸς ἄλλους Θεούς. Ξένοι Θεοὶ ἄλλων λαῶν ἀναγνωρίζονται ὅτι ὑπάρχουν κυρίαρχοι μόνον εἰς τοὺς τόπους τῆς κυριαρχίας καὶ δικαιοδοσίας των. Ὑπὸ τὸν ὅρον «ἐντονὸς ἀπαίτησις ἀπολυτότητος», τουτέστιν «ἀξίωσις περὶ ἀποκλειστικότητος», ἐννοοῦμεν τὴν ἀπολύτως τεθειμένην ἀποκλειστικὴν σύνδεσιν, τὸν δεσμόν, τὴν Διαθήκην μετὰ τοῦ ἰδίου Θεοῦ ἢ τοῦ ἰδίου πανθέου.

3. «Ἐκτεταμένη ἀπολυτότης» (Extensive Absolutheit), ἡ εἰς πλάτος ἀναφερομένη ἀπολυτότης, σημαίνει τὴν ἀξίωσιν μιᾶς θρησκείας, ὅχι μόνον διὰ τὸν κύκλον τῶν πρωταρχικῶν πιστῶν-ὁπαδῶν νὰ ἰσχύῃ ἀπολύτως, ἀλλὰ πέρα τούτων εἰς τὴν ἔκτασιν, τὸ πλάτος τοῦ κόσμου νὰ θεωρῆται ὡς ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ μόνη ὑποχρεωτικὴ θρησκεία. Πολλὰ λαϊκὰ θρησκείαι ἐξελίσσονται εἰς παγκοσμίους τοιαύτας. Παρὰλλήλως ὅμως τὸ περιεχόμενον των παραμένει συνδεδεμένον πρὸς τὸν λαὸν ἐνὸς ἔθνους. Ἡ παγκόσμιος, γενικὴ καὶ οἰκουμενικὴ περὶ Θεοῦ ἰδέα ἢ παράστασις, ἡ ὁποία εἰς τὴν προφητικὴν θρησκείαν τοῦ Ἰσραήλ διὰ πρῶτην φορὰν καὶ καθοριστικῶς, ὡς καὶ ὁ τρόπος τῆς προφητικῆς ἐμπειρίας τοῦ Θεοῦ, παρουσιάζονται εἰς μίαν ἀποφασιστικὴν σημασίαν ἀξίωσιν ἀπολυτότητος ἐκτεταμένης οἰκουμενικῆς μορφῆς, συμφῶνως πρὸς τὸ Ἡσαΐου 44,6, «πλὴν ἐμοῦ οὐδεὶς ἕτερος θεός», (πρβλ. καὶ Ἑβ. 20,2, Μαλαχ. 1,11, Ψαλμ. 96,3 ἔξ.).

4. «Ἀποκλειστικὴ μορφή», ἡ μὴ ἀποδεχομένη ἄλλους Θεούς, συμφῶνως πρὸς τὸ παλαιδιαθηκικὸν «οὐκ ἔσονται σοι θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ». Ἡ σύναψις διαθήκης μετὰ τοῦ Γραχβέ καὶ τοῦ περιουσίου λαοῦ Του ἤτο ἀποκλειστικῆς μορφῆς καὶ ἀπέκλειεν ὡς ἐκ τούτου διὰ τὰ μέλη τοῦ λαοῦ τοῦ τὴν λατρείαν ξένων Θεῶν ριζικῶς.



τὴν ἀξίωσιν ὅτι παριστᾷ τὴν μοναδικήν, τὴν μόνην ἀληθῆ, τὴν ἀπολύτως ἰσχύουσαν καὶ μόνην δεσμευτικὴν Ὁρησκείαν, ἀφ' ἐτέρου ὑπὸ τὴν «π ε ρ ι - ε κ τ ι κ ῆ ν» μορφήν, χαρακτηριζομένην οὕτω, καθ' ὅσον «κυρίως ἐν αὐτῇ ἡ ἰδιαιτέρα θεότης εἶναι μὲν ἡ μόνη λατρεύσιμος, ἡ μόνη δηλ. θεότης ἀπολαμβάνουσα τῆς λατρείας τῶν πιστῶν τῆς, περιέχονται ὅμως, ἤτοι συμπεριλαμβάνονται ἐν αὐτῇ τῇ θεότητι καὶ ἕτεροι θεοί»<sup>5</sup>, δεδομένου ὅτι ἐνταῦθα ἡ ἰδιαιτέρα ὁδὸς σωτηρίας παραμένει μὲν πάντοτε πρὸς ὀφθαλμῶν ὡς ἡ μόνη εἰλικρινῆς καὶ ἡ ταχύτερον ὁδηγοῦσα πρὸς τὸν ὕψιστον σκοπὸν, ἕτεροι δὲ ὁδοὶ σωτηρίας θεωροῦνται ὡς προβαθμίδες καὶ ἐν μέρει, τουτέστι τμηματικάι, πραγματοποιήσεις τῆς σωτηρίας. Εἰς τὸν Μυστικισμόν, προσωπικῆς ὅσον καὶ ἀπροσώπου κατευθύνσεως —διὰ τὸν ὁποῖον ἡ μορφή αὕτη ἀπολυτότητος ἐκτεταμένης μορφῆς εἶναι τυπική— ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν βαθυτέραν θεώρησιν τῆς ὕψιστης πνευματικῆς πραγματικότητος, ἀφ' ἐτέρου δὲ εἰς τὴν ξένην ὀρησκευτικὴν ἐκδήλωσιν (δρᾶσιν), ὡς καὶ εἰς τὸν σύνδεσμον πρὸς ἄλλας θεότητας, αἱ ὁποῖαι θεωροῦνται ὡς ἐκδηλώσεις τοῦ Ἀγίου, παρατηρεῖται μία σχέσις πρὸς Αὐτὸ (τὸ Ἅγιον) καὶ ἀναγνωρίζεται μία σχετική, μία ἀναφορικὴ ἔκφρασις τῆς προσπελάσεως καὶ προσεγγίσεως πρὸς τὸ Ἀπόλυτον. Ἐντεῦθεν ἀναφύεται ἡ «οὐσιαστικὴ» (inhaltlich)<sup>6</sup> ὀρησκευτικὴ ἀνοχὴ ἢ ἀνεξιθρησκεία, ἡ ὁποία ὑπὸ ἐνὸς ἐκάστου τῶν Μυστικῶν κατανοεῖται κατὰ πολὺ διάφορον

5. G. Mensching, αὐτόθι.

6. Ἡ «οὐσιαστικὴ ὀρησκευτικὴ ἀνοχὴ ἢ ἀνεξιθρησκεία» ἀναγνωρίζει τὴν ἀξίαν ἐκάστης ὀρησκείας καὶ θεωρεῖ ὅλας τὰς ὀρησκείας ὡς λυτρωτικὰς ὁδοὺς. Ἡ «οὐσιαστικὴ ἀνεξιθρησκεία» (Inhaltliche Toleranz) δὲν σημαίνει τὴν ἐγκατάλειψιν ἢ ὑποτίμησιν τῶν ἰδίων ὀρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Ἀἱ ὀρησκείαι τῶν προγενεστέρων λαῶν τηροῦν μίαν οὐσιαστικὴν ἀνοχὴν, ἐφ' ὅσον αὗται παραδέχονται ὅτι ξένοι λαοὶ διαθέτουν ἰδίους Θεούς, διὰ τὴν ὑπαρξίν τῶν ὁποίων οὐδεὶς ἀμφιβάλει. Ἡ οὐσιαστικὴ ἀνεξιθρησκεία διακρίνεται εἰς τυπικὴν ἀνοχὴν καὶ τὴν οὐσιαστικὴν ἢ θετικὴν ἀνεξιθρησκείαν. Ἡ τυπικὴ ἀνοχὴ (formale Toleranz) εἶναι ἀπλῶς τὸ ἀπαραβίαστον, ἀπλῶς ἡ ἀνοχὴ, τὸ ἀπρόσβλητον ξένων ὀρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ ἀντιλήψεων. Ἡ ἀντίστοιχος ἀρνητικὴ στάσις εἶναι τυπικὸς φανατισμὸς (formale Intoleranz), ὁ ὁποῖος δὲν ἀφήνει ἀπροσβλήτους τὰς ξένας ὀρησκευτικὰς πεποιθήσεις, ἀλλ' ἐξαναγκάζει τοὺς ἐκπροσώπους τῶν εἰς ὑποταγὴν κάτωθεν ἐνὸς ἱεροῦ ὀργανισμοῦ τοῦ κράτους ἢ μιᾶς Ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων ἡ τυπικὴ ἐνότης διαταράσσεται δι' ἀποκλινουσῶν ὀρησκευτικῶν καὶ λατρευτικῶν μορφῶν. Ἡ οὐσιαστικὴ ἢ θετικὴ ἀνεξιθρησκεία δὲν περιορίζεται εἰς τὸ νὰ μὴ προσβάλλῃ ξένας ὀρησκείας, ἀλλὰ πέρα τοῦτου σημαίνει τὴν θετικὴν ἀναγνώρισιν ξένων ὀρησκείας ὡς καθαρᾶς καὶ δικαιοματικῆς ὀρησκευτικῆς δυνατότητος τῆς συναντήσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Ἀγίου, τουτέστι τῆς θείας Πραγματικότητος. Τὸ ἀντίθετον τῆς οὐσιαστικῆς ἀνεξιθρησκείας εἶναι ὁ οὐσιαστικὸς φανατισμὸς, ὁ ὁποῖος καταπολεμεῖ ξένας ὀρησκευτικὰς πεποιθήσεις καὶ ὀρησκείας ὅχι διὰ τυπικοὺς λόγους, ἀλλὰ χάριν τῆς ὑποτιθεμένης, τῆς νομιζομένης ἀληθείας, δεδομένου ὅτι τὰ περιεχόμενα ξένων ὀρησκείων φαίνονται καὶ θεωροῦνται ὡς ἀναληθῆ καὶ πεπλανημένα. Πρβλ. F. K ö n i g - H. Waldenfelds, ἐνθ' ἄνωτ., 662.

τρόπον. Αὕτη δέχεται σχεδὸν πάντοτε ἓνα περιορισμόν, ὅταν —ἔστω καὶ ἐπὶ μυστικῆς βάσεως— παρεμβάλλεται μία θεολογικὴ - φιλοσοφικὴ θεωρία.

### Γ'. Θρησκευτικο-κοινωνικαὶ προϋποθέσεις καὶ δεδομένα εἰς τὸν Ἰνδικὸν θρησκευτικὸν κόσμον.

#### 1. Φανατισμὸς καὶ μισαλλοδοξία τῶν κοινωνικῶν τάξεων (καστῶν).

Ἄν ἐν τοῖς ἐπομένοις ὁ λόγος περιστραφῇ περὶ τὴν κατ' ἀρχὴν ἀνεξί-θρησκον βασικὴν τοποθέτησιν τῶν Ἰνδιῶν, ἥτις κατὰ καθαρὸν μυστικὸν τρόπον ἀναγνωρίζει καὶ εἰς ἄλλας θρησκευτικὰς αἱρέσεις καὶ κοινότητας μίαν συνάντησιν μὲ τὸν προσωπικὸν θεὸν ἢ τὸ οὐδέτερον θεῖον, τότε δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονηθῇ ὅτι καὶ εἰς τὰς Ἰνδίας καθίσταται προφανὴς εἰς φανατισμὸς, ἐν εἶδος δηλαδὴ ἀποκλειστικῆς ἀξιώσεως περὶ τοῦ Ἀπολύτου, ἥτοι ἀξιώσεως περὶ ἀπολυτότητος, ἡ ὁποία μάλιστα ἐξικνεῖται μέχρι πλήρους καὶ τελείας μορφῆς διωγμῶν πίστεως. Οὕτω θὰ πρέπει χάριν παραδείγματος νὰ ἀναφερθῇ ἡ περίπτωσις τοῦ μεγάλου βισνουϊτικοῦ θεολόγου Ρ α μ ά ν ο υ τ σ α (Ramana) κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' μ.Χ. αἰῶνος, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πατρίδα του, διότι οὗτος κατεδιώχθη ἐξ αἰτίας τῆς θρησκείας του, δηλ. τῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων, ἐκ μέρους ἐνὸς σιβαϊτικοῦ ἡγεμόνος. Ὁ βισνουϊτικὸς θεμελιωτὴς μιᾶς αἱρέσεως, ὁ M a d h v a, κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, ἀπῆλθε ἀπὸ τὸν βασιλέα του συμμετοχὴν εἰς τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τοῦ Βισνουϊσμοῦ καὶ ἐνεργὸν φανατισμὸν ἔναντι τῶν μὴ-βισνουϊτῶν, ὡς καὶ τὴν τιμωρίαν των, εἰς περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν οὗτοι (ἐνν. οἱ μὴ βισνουῖται) εἰς τινα διαλογικὴν συζήτησιν-ἀγῶνα θὰ κατενικῶντο. Ἡ τιμωρία των δὲ αὕτη ἔπρεπε νὰ φθάσῃ μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς θανατώσεώς των.

Εἰς ὠρισμένας σποραδικὰς πληροφορίας, κυρίως ὅμως εἰς θρύλους, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπάρχει κατὰ βάσιν εἰς ἱστορικὸς πυρὴν, γίνεται λόγος περὶ διωγμῶν τῶν Τζαῖνιστῶν καὶ τῶν Βουδδιστῶν<sup>7</sup>. Διὰ τὴν καταπολέμησιν των

7. H a c k e r, P., Religiöse Toleranz und Intoleranz im Hinduismus, Saeculum, τ. 8, 1957, 167 ἑξ. «Ἡ ἀνεξιθρησκεία», ἐπισημαίνει ὁ Γ ρ. Ζ ι ά κ α ς, (βλ. Γ ρ. Ζιάκα, Ἰνδοϊσμός καὶ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ ἀλήθεια. Διαφορὲς καὶ προσεγγίσεις, ἐν Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986, τ. 2ος, Γενεύη 1989, σ. 247 ἑξ.), εἶναι μία μεγάλη καὶ βαρεὶά ἀρετή, πού δὲν ἐπικρατεῖ μὲ τὴν πλαταιὰ της ἐννοια οὔτε στὴν Ἰνδία. Ὑπάρχει βέβαια ὡς ἓνα βαθμὸς ἡ ἀνεκτικότητα, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἐννοια ὅτι ἡ θρησκεία πού πρεσβεύει τὸ κάθε σύστημα εἶναι ἀνώτερη τῶν ἄλλων. Ἡ ἐμμονὴ στὶς διαφορὲς, στὴ σταθερὴ διάκριση μεταξὺ τῆς «δικῆς μου ὀρθῆς θρησκείας καὶ τῆς δικῆς σου λανθασμένης ἢ κατώτερης» τῆς «δικῆς σου ἀτελοῦς γνώσης, τῆς δικῆς μου ἀνώτερης γνώσης», εἶναι ὁ κανὼνας μεταξὺ τῶν διαφόρων Ἰνδοϊστικῶν παρατάξεων, καίτοι καλλιεργημένοι καὶ σπουδαῖοι ἄνθρωποι, θεωροῦν αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις, μικροπρεπεῖς ἐνασχολήσεις. Σχολᾶς πού ἰσχυρίζονται κατὰ καιροῦς, ὅτι διδάσκουν τὴν «ἀνώτερη»

υπήρξε βεβαίως μία αφορμή, ή οποία όμως δεν κατέστη δυνατόν νά επαληθευθῇ ἐκ μέρους πλείστων άλλων θρησκευτικῶν κοινοτήτων: Οἱ ὑπό διωγμὸν τεθέντες «ἀντίπαλοι» εἶχον δῆθεν θέσει ἑαυτοὺς ἐκτὸς τῆς αἰωνίας τάξεως, ἐφ' ὅσον δὲν ἀνεγνώριζον τὴν αὐθεντικότητα τῶν Βεδῶν καὶ ἐπομένως ἀπέκρουον καὶ τὴν αὐθεντίαν τῶν Βραχμάνων καὶ ἀπέρριπτον τὴν κοινωνικὴν τάξιν τῶν καστῶν. Ἐνταῦθα πρόκειται βεβαίως περὶ τῆς θρησκευτικῶς θεμελιωμένης κοινωνικῆς τάξεως, ή οποία προσπαθεῖ νά διαφυλάξῃ διὰ τῆς βίας τὴν ἐνότητα καὶ τὸ ἀπαράβατον αὐτῆς, ἐπομένως δὲν πρόκειται περὶ φανατισμοῦ πρωταρχικῶς ἔναντι άλλων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἐθίμων καὶ λυτρωτικῶν μέσων, ἀλλ' ἔναντι τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου, ὁ ὁποῖος διαρρηγνύει τὴν ἱερὰν ζωὴν μιᾶς «ἀποκλειστικῆς» (exklusiv) ὁμάδος. Τὸ σύστημα μὲ τὰς τέσσαρας πρωταρχικὰς Κάστας (Urkasten), τὰς ἐπονομαζομένας «χρώματα», καὶ τὰς ὑποκάστας (ὑποδιαίρέσεις τῆς Κάστας), ἀνερχομένας ὑπὲρ τὰς 2.000, μὲ τὰ ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένα ἐνίστε διαφοροποιημένα δικαιώματα καὶ καθήκοντα, συσχετίζει τὴν οὐσιαστικὴν ἐξουσιοδότησιν καὶ τὸ δικαίωμά του ἐκ τοῦ νόμου τοῦ Κάρμα, ἀφοῦ τὰ περιστατικὰ καὶ ή τάξις, ή «σειρά» τῆς γεννήσεως, δὲν ὑπόκεινται εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς τύχης, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος «δημιουργεῖ» ὁ ἴδιος τὴν ὑπαρξίν του εἰς τὴν ἀνακύκλησιν τῶν ἀναγενέσεων διὰ προσωπικῆς ἐνεργείας. Ἐὰν ή τάξις τῶν Καστῶν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐμφανίζεται ὡς ἔκφρασις τοῦ αἰωνίου νόμου, τότε δὲν ἐκπλήσσει τὸ ὅτι ἐπὶ παραδείγματι τὸ «Βιβλίον τῶν Νόμων τοῦ Μάνου», τὸ ὁποῖον πιθανῶς χρονολογεῖται εἰς τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνας, ἀπαιτεῖ: πρῶτον μὲν τὸν αὐστηρὸν ἀποχωρισμὸν, τὴν ἀπομόνωσιν τῶν μεμονωμένων Καστῶν ἔναντι τῶν Σούδρας (Shudras), ὡς καὶ τὴν ὀλικὴν ἀποφυγὴν τῶν Μλέκχας (Mlecchas), τῶν ἀταξικῶν, τουτέστι τῶν μὴ ἐντεταγμένων εἰς τινὰ Κάσταν μὲ τὸν ὕψιστον βαθμὸν ρυπαρότητος· δεῦτερον δὲ καθορίζει τὸν ἴδιον παθητικὸν φανατισμὸν ἔναντι ἑτεροδόξων πιστῶν, οἱ ὁποῖοι εὐρίσκονται ἐκτὸς τῆς καστικῆς τάξεως, ἢ ἔθεσαν ἑαυτοὺς αὐτοβούλως ἐκτὸς αὐτῆς καὶ οὕτως ἐξωμοιώθησαν πρὸς τοὺς ἀταξικούς, τοὺς στερουμένους τάξεως τινός. Τὸ «Βιβλίον τῶν Νόμων τοῦ Μάνου» λέγει<sup>8</sup>, ὅτι οἱ καταφρονηταὶ τῶν Βεδῶν «ἔχουν ἀπομακρυνθῇ ἐκ

γνώση, δὲν ἐκφράζονται εὐνοϊκὰ γιὰ άλλες ἀδελφές σχολές τοῦ ἰδίου Ἰνδοῖσμοῦ. Κάθε «αἵρεση» ἀπαγορεύει στοὺς ὁπαδοὺς της νά διαβάσουν ἱερὰ βιβλία άλλων αἱρέσεων καὶ νά ἀκοῦν τίς διδαχάς τους. Ἡ θρησκευτικὴ ἐπίσης θεμελιωμένη τάξις τῶν καστῶν εἶναι μεγάλο ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἀνεξίθρησκεία μὲ τὴν πλατεῖα της ἔννοια. Τὰ αἰσθήματα τῆς «ἀνωτερότητας» καὶ τῆς «κατωτερότητας» εἶναι συνηθισμένα φαινόμενα μεταξὺ τῶν Ἰνδοϊστικῶν τάξεων καὶ ἐγείρουν κοινωνικὰ ταμπού, ποὺ ἀπαγορεύουν σ' ὀρισμένες «χαμηλότερες» κοινωνικὰς τάξεις ὅχι μόνον τὴν ἄσκησιν ὀρισμένων «ἀνωτέρων» ἐπαγγελμάτων, ἀλλὰ καὶ τὴν εἴσοδο στοὺς μεγάλους Ἰνδοϊστικούς ναοὺς. Αὐτοὶ πρέπει ν' ἀκολουθοῦν τὴ δική τους «κατωτέρη» θρησκεία, κατὰ τίς ἐπιταγὰς τοῦ δικοῦ τους ντάρμα. Σὲ πολλοὺς ναοὺς βρίσκονται πινακίδες ποὺ ἀπαγορεύουν αὐστηρὰ τὴν εἴσοδο σὲ χριστιανούς καὶ μουσουλμάνους».

τοῦ καλοῦ»<sup>9</sup>. Ἐφ' ὅσον τοῦτο ἐν τῇ πράξει δὲν εἶχεν ἐφαρμοσθῇ, εὗρεν ἡ βασικὴ αὐτῇ ἀρχὴ (κανὼν) εἰς ὠρισμένους Μυστικούς ἢ μυστικὰς αἰρέσεις διάφορον ἐρμηνείαν, ἐξικνουμένην μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς ἀπορρίψεως τῆς. Ὁρισμένοι Βισνουῖται ἐτοποθέτουν ἓνα ἀταξικὸν ὁμόδοξον ὑπεράνω παντὸς μὴ-βισνουῖτικοῦ Βραχμάνου. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ Μπαγκαβάτγκιτᾶ<sup>10</sup> ἀπορρίπτει τὴν ἐπιμειξίαν τῶν Καστῶν, θέτει τὴν ὀρησκευτικὴν κοινότητα ὑπεράνω τῆς Κάστας. Οἱ νοτιο-ἰνδικοὶ σιβαΐτικοι Λινγκαγιᾶτς (Lingayats), ὡς καὶ οἱ βεγγαλικοὶ Σάκτας (Shaktas), οἱ ὅποιοι θέτουν τὴν σωτηρίαν τῶν εἰς τὰς χεῖρας τῆς θείας Μητρός, ἐθεώρουν ἐν μέρει τὴν τάξιν τῶν Καστῶν ὡς ὀρησκευτικῶς ἀσήμαντον.

Ὁ φανατισμὸς τῆς τάξεως τῶν Καστῶν εἶναι ἐπομένως οὐσιαστικῆς-τυπικῆς μορφῆς. Οὗτος εἶναι ἐπὶ πλεον ἐσωτερικὸς καὶ ἐξωτερικὸς φανατισμὸς, ἀφοῦ θεωρεῖται ὡς δεσμευτικὸς τόσον διὰ τοὺς Ἰνδοῦιστάς, ὅσον καὶ διὰ τοὺς μὴ Ἰνδοῦιστάς καὶ τοὺς μὴ Ἰνδοὺς καὶ ἀντιλαμβάνεται τὸ γεγονὸς τῆς ὑπάρξεως ἐξωινδικῶν ὀρησκειῶν, ὡς καὶ ἐκεῖνο τῶν ἐτεροδόξων κοινοτήτων, ὡς ἔκπτωσιν ἐκ τῆς ἰδίας ὀρησκείας, ἡ ὁποία ἐνσωματώνεται εἰς τὸν αἰώνιον νόμον, τὸν ἀποκαλούμενον «Σανάτανα Ντάρμα» (Sanatana Dharma).

2. Ὁ μυστικὸς βασικὸς χαρακτὴρ τῆς ἰνδικῆς ὀρησκευτικότητος ὡς ρίζα οὐσιαστικῆς ἀνεξίθρησκείας.

Ἐνθ' ὁ αἰώνιος νόμος, ὁ Σανάτανα Ντάρμα, εἶναι τόσον μισαλλόδοξος καὶ φανατικὸς, οὐδεμίαν ἀπαιτεῖ ἐκτὸς τῆς ὁμολογίας τῆς ἱερᾶς ἀποκαλύψεως τῶν Βεδῶν καθωρισμένην λυτρωτικὴν ὁδὸν καὶ οὐδεμίαν μοναδικὴν δεσμευτικὴν πίστιν. Τοῦτο εἶναι ἡ προϋπόθεσις διὰ τὴν ἀναγνώρισιν πολυαρίθμων δυνατῶν μορφῶν τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ. Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ ἡ μυστικὴ βασικὴ διαίσθησις ἢ τάσις, τῆς ὁποίας πρῶται μαρτυρίαι ἐμφανίζονται ἤδη εἰς τὰ νεώτερα τμήματα τῆς Ρικβέδας. Ἀναφέρομεν μόνον ἐν παράδειγμα<sup>11</sup> ἐκ τῶν πολλῶν, εἰς τὸ ὅποιον φανεροῦται ἡ θεώρησις τοῦ Ἀπολύτου, τοῦ Ἐνὸς Θεοῦ, τῆς πρώτης αἰτίας τοῦ κόσμου τῆς πολλαπλότητος, ὅπισθεν τῶν βεδικῶν θεϊκῶν παραστάσεων τοῦ Ἰντρα, Μίτρα, Βαρούνα κ.λ.π., αἱ ὁποῖαι εἶναι μόνον

9. Πρβλ. Hacker, P., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 167 ἐξ.

10. Bhagavadgita, I, 40 ἐξ., πρβλ. Die Bhagavadgita, Sanskrittext mit Einleitung und Kommentar von S. Radhakrishnan, mit dem indischen Urtext verglichen und ins Deutsche übersetzt von S. Lienhard, Holle Verlag, Baden - Baden 1958, σ. 158.

11. Rigveda I, 164,46, ἐν A. Bertholet (ἐκδ.), Religionsgeschichtliches Lesebuch, Heft 9, Vedismus und Brahmanismus von K. F. Geldner, J. Mohr (P. Siebeck) - Verlag, Tübingen 1928<sup>2</sup>, σ. 96.

ἀπλᾶ ὀνόματα: «... Αὐτὸ τὸ ὅποῖον εἶναι "Ἐν, χαρακτηρίζουν οἱ ἄοιδοι πολλὰ-πλῶς ὡς "Αγκνι, Γιάμα, Ματαρισβάν». Οἱ Θεοὶ ἀνέρχονται εἰς ἐκεῖνον, τὸν «e k a m», τὸν "Ἐνα, ὡς ἀπλᾶ ὅψεις ἐκείνης τῆς ὑπερχρονίου, τῆς ἀπολύτου πραγματικότητος, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται διὰ μιᾶς ἐντελῶς διαφορετικῆς μορφῆς ὑπάρξεως, ἡ ὁποία ἀπέχει πολὺ ἐκ τῆς μορφῆς τόσον τοῦ κόσμου, ὅσον καὶ τῶν ἄλλων θεῶν, καὶ ἡ ὁποία ὡς ἄρρητος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφρασθῇ μὲ συγκεκριμέναις ἐννοίαις. Ὅμοίως ἀμφότεραι αἱ ἰδέαι περὶ Θεοῦ, αἱ ὅποια τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ἐμφανίζονται καὶ γίνονται σημαντικαὶ διὰ τὴν μετέπειτα Ἰνδικὴν Ἱστορίαν τῶν Θρησκευμάτων, εἶναι μόνον σχετικὴ καὶ ἄνευ σημασίας ἔκφρασις μιᾶς μυστικῆς ἐσωτερικῆς θεωρήσεως. Ἐὰν εἰς τὴν Ρικβέδα<sup>12</sup> μὲ ἀπ' εὐθείας «ἀρνητικὴν θεολογίαν» ὑποδεικνύεται ἡ οὐδετέρα πρωταρχικὴ αἰτία («Τοδ»), ἡ πρωταρχικὴ ὑπόστασις, εἰς ἄλλο χωρίον τῆς Ρικβέδας<sup>13</sup> ἀναφέρεται: «Ἐν ἀρχῇ (ὅλων τῶν ὄντων) μετεβλήθη Οὗτος, ὁ Εἷς, εἰς ἐν χρυσοῦν σπέρμα. Οὕτω, ἀμέσῳ ἑαυτοῦ» ἐμφανισθεὶς, ἐγένετο ὁ Κύριος παντὸς γενομένου». Ὅλως ἀνεξαρτήτως ποία ἐκ τῶν δύο περὶ Θεοῦ ἰδεῶν βραδύτερον ἐπεκράτησε καὶ ὑπέταξε τὴν ἄλλην, μεταξὺ ἀμφοτέρων ὑφίσταται ἔκτοτε μία ἑντασις, ἄνευ τῆς ὁποίας αὗται ἀποκλείονται, τουτέστι παύουν νὰ ὑφίστανται. Ἀμφότεραι εἶναι ἔκφρασις ἐμπειρίας πνευματικῆς πραγματικότητος καὶ κατὰ συνέπειαν συνδέονται ὑποχρεωτικῶς μεταξὺ τῶν. Ἄν ἀναφέρονται ἐκ τῆς Ἰνδικῆς θρησκευτικῆς ἱστορίας ὠρισμένα παραδείγματα τραχέος φανατισμοῦ, δὲν ἐπαρκοῦν ταῦτα νὰ ἐπικαλύψουν τὸν οὐσιαστικῶς ἀνεξίθρησκον βασικὸν χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος εἶναι ἴδιον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς μυστικῆς θρησκευτικότητος καὶ ὁ ὁποῖος προετοιμάζει τὸ εὐνοϊκώτατον ἔδαφος διὰ μίαν τοιαύτην πολυπλευρικότητα τῆς πραγματοποιήσεως θρησκευτικῶν δυνατοτήτων.

#### Δ'. Περιορισμὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐρεῦνης.

Μία περιεκτικὴ ἀξίωσις-ἀπαίτησις ἀπολυτότητος ἐγείρεται εἰς τὸν Ἰνδικὸν Μυστικισμὸν κατ' ἀρχὴν μόνον ἔναντι τοῦ ἰδίου πανθέου, μετέπειτα δὲ καὶ ἔναντι τῶν περὶ πίστεως ἀντιλήψεων ἄλλων κατευθύνσεων καὶ θρησκευτικῶν διδασκάλων τοῦ Ἰνδικοῦ θρησκευτικοῦ περιβάλλοντος χώρου. Ἄλλαι χώραι εἶναι πολὺ μακρὰν καὶ —ἀν ἐξαιρέσει τις περιπτωσιακὴν διείσδυσιν ζωροαστρικῶν, ἰουδαϊκῶν καὶ ἀνατολικο-χριστιανικῶν ὁμάδων— μία συνάντησις εἰς μεγάλον βαθμὸν μὲ ἐξωινδικὰ θρησκευματα λαμβάνει χώραν μόλις κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀντιπαραθέσεως πρὸς τὸ Ἰσλάμ καὶ βραδύτερον πρὸς τὸν

12. Rigveda 10,129, ἐν A. Bertholet - K. F. Geldner, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 88.

13. Rigveda 10,121, ἐν A. Bertholet - K. F. Geldner, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 98.

εὐρωπαϊκὸν Χριστιανισμόν. Περὶ τούτου θὰ γίνη λόγος εἰς τὴν συνέχειαν τῆς παρούσης ἐρεῦνης.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθῇ εἰσέτι, περὶ τῆς περιεκτικῆς ἀπαιτήσεως ἀπολυτότητος εἰς τὸν Ἰνδικὸν Μυστικισμόν, ὅτι δέον αὕτη νὰ τεκμηριωθῇ καὶ ὅχι τὸ συνολικὸν σύμπλεγμα τῆς οὐσιαστικῆς ἀνεξιθρησκείας, διὰ τὸ ὅποιον ἡ ἀπαίτησις αὕτη κυρίως ἀποτελεῖ μίαν τῶν οὐσιωδεστέρων προϋποθέσεων.

Περαιτέρω προβάλλει ἡ ἐρώτησις, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ γίνη προσιτὸς εἰς ἡμᾶς σήμερον ὁ περιβάλλων χῶρος τοῦ Ἰνδικοῦ Μυστικισμοῦ, δεδομένου ὅτι οὗτος ἐκτείνεται πέρα τῶν 2.500 ἐτῶν; Εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς περιορισμένης ἐρεῦνης φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἀναγκαῖον νὰ ἐπιλέξωμεν ὠρισμένα χαρακτηριστικά, τυπικὰ ἔργα καὶ προσωπικότητας μυστικῆς ἀποχρώσεως. Ταῦτα ἀναφέρονται παραδειγματικῶς ἐκ τοῦ εὐρυτέρου χώρου τοῦ Ἰνδικοῦ Μυστικισμοῦ, ἀνευ ἰδιαιτέρων ἀξιώσεων περὶ ἐξαντλήσεως τοῦ θέματος. Ὡς εἰς περαιτέρω ἀναγκαῖος περιορισμὸς δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐκτεταμένη παράθεσις θεολογικο-φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Παρ' ὅλον ὅτι εἰς τοὺς μεγάλους μυστικούς τῶν Ἰνδιῶν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὸν Σά ν κ α ρ ᾶ ἢ τὸν Ρ α μ ᾶ ν ο υ τ σ α, ὁ φιλόσοφος οὐδόλως διαχωρίζεται ἀπὸ τὸν μυστικόν, παρ' ὅλον ὅτι ἡ θεωρία ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀναπτύσσεται ἐπὶ μυστικῆς βάσεως, δὲν θὰ ἐρευνηθῇ ἐνταῦθα τὸ ἂν καὶ κατὰ πόσον τὰ μεγάλα, ἐπὶ παραδείγματι, φιλοσοφικά συστήματα Μ ι μ ᾶ μ σ α (Mimamsa), Β ε δ ᾶ ν τ α (Bedanta), Σ ᾶ ν κ υ α (Sankhya), Ν υ ᾶ γ ι α (Nyaya), Β α ῖ σ έ σ ι κ α (Vaisheshika), αἱ σχολαὶ Γ ι ό γ κ α (Yoga), ὁ ὕλισμός Κ ᾶ ρ β α κ α (Carvaka) κ.λ.π., ὡς καὶ τὰ συστήματα τῶν μεγάλων αἱρέσεων, οἱ Τ ζ ᾶ ῖ ν α ς (Jainas) καὶ οἱ Β ο υ δ δ ι σ τ α ῖ (Buddhisten), ἐγείρουν μίαν περιεκτικὴν ἢ μοναδικὴν ἀποκλειστικὴν ἀπαίτησιν περὶ τοῦ Ἀπολύτου, ἢ πῶς ταῦτα τὴν ἐννοοῦν. Τοῦτο θὰ ἐξήρχετο πλήρως τῶν ὁρίων τῆς παρούσης ἐρεῦνης. Ἡ παρούσα ἔρευνα συγκεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς εἰς τὴν θεώρησιν ἐκείνης τῆς περιεκτικῆς-ἀποκλειστικῆς ἀξιώσεως περὶ ἀπολυτότητος, ἡ ὁποία προβάλλει ἐκ τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας τῆς ὑψίστης πραγματικότητος, ὡς αὕτη μαρτυρεῖται ἐκ τῶν μυστικῶν ἔργων κυρίως τῶν θρησκευτικῶν δημιουργικῶν προσωπικοτήτων. Οἰαδήποτε ἐπιφύλαξις ἐναντι τῆς φαινομενικῆς μονομερείας εἶναι δυνατόν ἐν μέρει νὰ ἀνασκευασθῇ διὰ τῆς ἀναγκαίας παρατηρήσεως, ὅτι μὲ τὴν αὐξανόμενῃ θεωρητικὴν συστηματοποίησιν ἐξαφανίζεται ἡ ἄμεσος πρωτοτυπία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος.

## II. ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΑΞΙΩΣΙΣ ΑΠΟΛΥΤΟΤΗΤΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΙΝΔΙΚΟΝ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΝ.

**Α'. Προβουδδιστικός Μυστικισμός, έξωβουδδιστικός Μυστικισμός κατά τους χρόνους του 'Ινδικού Μυστικισμού.**

### 1. 'Αρχαιότεραι Ούπανισάδαι.

Εἰς τὰς ἀρχαιοτέρας Ούπανισάδας ὑποχωροῦν ὁλοὲν καὶ περισσότερον οἱ παλαιοὶ βεδικοὶ Θεοὶ πρὸς χάριν τῆς ἰδέας τοῦ Π ρ α τ σ ά π α τ ι (Pratijapati), τοῦ «Κυρίου τῶν δημιουργημάτων», καὶ πρὸς χάριν τοῦ ὡς ἀπροσώπου Θεοῦ ὑφισταμένου Β ρ ά χ μ α ν, τοῦ ὁποῦ ἡ ταυτότης μὲ τὸ ἀτομικὸν καὶ ὑπερατομικὸν θεῖον 'Εγὼ τῶν ὄντων, τὸ 'Ατμαν, γίνεται ἀντικείμενον θεωρήσεως ἐκ μέρους τῶν Σοφῶν<sup>14</sup>. Τοῦτο ὑπενθυμίζει ὁ περίφημος στίχος τῆς Chandogya - Upanishad<sup>15</sup>: «Μόνον τὸ εἶναι (τὸ 'Υπάρχον), ἀγαπητέ μου, ἦτο ἐδῶ ἐν ἀρχῇ, καὶ ἀλλιστα μόνον του ὡς τὸ '὘ν, ἄνευ δευτέρου τινός». Ὁ στίχος οὗτος ἀναφέρεται εἰς ἐκείνην τὴν πρωταρχικὴν Πραγματικότητα, ἡ ὁποία κεῖται ὡς βάσις ὅλης τῆς πολλαπλότητος, ὡς καὶ τοῦ ἰδίου 'Εγὼ, καὶ διὰ τοῦτο χαρακτηρίζεται δικαιοματικῶς ὡς ἡ ὑψίστη ἀλήθεια ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὑψίστης, ἀνεκφράστου πραγματικότητος· τοῦτο διευκρινίζουν αἱ κατωτέρω μαρτυραί.

Brihadaranyaka - Upanishad II, 1, 20:

«Τὸ ἀποκεκρυμμένον τοῦ ὄνομα εἶναι:

«ἡ πραγματικότης τῆς πραγματικότητος»,

δηλαδή τὰ πνεύματα τῆς ζωῆς εἶναι ἡ

Πραγματικότης,

καὶ αὐτὸς εἶναι ἡ πραγματικότης αὐτῶν»<sup>16</sup>.

14. Πρβλ. Chandogya - Upanishad III, 14, ἐν A. Bertholet - K. F. Geldner, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 135, πρβλ. καὶ Rigveda VI, 8 ἐξ., ἐν A. Bertholet - K. F. Geldner, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 135, καὶ Brihadaranyaka - Upanishad 1,4,10, ἐν A. Bertholet - K. F. Geldner, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 138, καὶ 11,5,19, αὐτόθι σ. 134.

15. Πρβλ. P. Deussen, Sechzig Upanischads des Veda, Leipzig 1921<sup>3</sup>, 159 ἐξ., πρβλ. Chandogya - Upanishad VI, 2,1, ἐν A. Bertholet - K. F. Geldner, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 135.

16. P. Deussen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 411.

## Taittirya - Upanishad II,1:

«Τὸ Βράχμαν εἶναι ἀλήθεια,  
γνώσις ἄνευ τέλους»<sup>17</sup>.

## Chandogya - Upanishad VIII,3,4:

«Ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν βαθὺν ὕπνον,  
τόσον ἐγείρεται οὗτος (ἐνν. ὁ ἐσωτερικὸς ἄνθρωπος)  
ἐν αὐτῷ ἐξ αὐτοῦ τοῦ σώματος  
καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸ ὕψιστον φῶς  
καὶ μεταβάλλεται εἰς τὴν πραγματικὴν του μορφήν.  
Αὐτὸ εἶναι τὸ Ἄτμαν, ὅπως ὠμίλησεν οὗτος (ἐνν. ὁ διδάσκαλος),  
τοῦτο εἶναι τὸ ἀθάνατον,  
Αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἐλευθερώνει ἀπὸ τὸν φόβον,  
Αὐτὸ εἶναι τὸ Βράχμαν.  
Τὸ ὄνομα τοῦ Βράχμαν τούτου εἶναι ἀλήθεια»<sup>18</sup>.

Ἐναντι τῆς ὑψίστης ταύτης Πραγματικότητος ὡχρῖα ἡ αὐστηρῶς διακα-  
νισμένη λατρεία τῶν βεδικῶν Θεῶν, ὅφ' ἦν μορφήν αὕτη ἀπεικονίζεται εἰς τὰ  
βραχμανικὰ κείμενα, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ χάνη τὴν ἀναγκαιότητά της διὰ τὸν  
ἄνθρωπον, τὸν προσκεκολλημένον εἰς τὸν κόσμον τῆς πολλαπλότητος. Ἀκόμη  
καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Βράχμαν ἔχει κατ' ἀρχὴν νὰ διανύσῃ αὐτὴν τὴν ὁδόν, πρὶν  
ἢ στραφῇ πρὸς τὸ Ὑψιστον ἐν τῇ ἀσκήσει καὶ τῷ στοχασμῷ. Πρῶτον θὰ  
πρέπει οὗτος νὰ ἀναζητήσῃ τὸ Βράχμαν εἰς τοὺς παροδικούς, τοὺς πεπερασμέ-  
νους τύπους τῆς ἐνταῦθα ζωῆς, πρὶν ἢ λάβῃ ἐμπειρίαν περὶ τῆς ταυτότητός του  
μετὰ τοῦ ἰδίου του Ἐγώ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἱερατικὴ βραχμανικὴ λατρεία  
εἶναι σωστὴ καὶ ὀρθὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ μιᾶς σχετικῆς ἐκφράσεως τῆς ὑπὸ τῆς πολ-  
λαπλότητος περιβαλλομένης θείας πραγματικότητος. Μία μαρτυρία περὶ τού-  
του εὐρίσκεται εἰς τὴν Brihadaranyaka - Upanishad II,3,1:

«Ἀλθῶς ὑπάρχουν δύο μορφαὶ τοῦ Βράχμαν,  
δηλαδὴ τὸ διαμεμορφωμένον καὶ τὸ ἀδιαμόρφωτον,  
τὸ θνητὸν καὶ τὸ ἀθάνατον,  
τὸ κινούμενον καὶ τὸ ἀκίνητον,  
τὸ ὑπάρχον (ἐνν. ἐν τῇ παρουσίᾳ ζωῇ) καὶ τὸ ἐπέκεινα...»<sup>19</sup>.

## 2. Μέσαι (Νεώτεραι;) Οὐπανισάδαι.

Αἱ μέσαι ἢ νεώτεραι Οὐπανισάδαι δὲν δύνανται ἀνεξαίρετως ἄσασαι  
νὰ συγκαταριθμηθοῦν εἰς τὸν προβουδδιστικὸν Μυστικισμόν, δεδομένου ὅτι

17. Πρβλ. A. Bertholet - K. F. Geldner, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 135.

18. Ἐν A. Bertholet - K. F. Geldner, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 151.

19. P. Deussen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 413.



αὗται κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος πιθανῶς, ὀλίγον μετὰ τὸ ἔτος 500 π.Χ., ἔτυχον μιᾶς ἐπεξεργασίας. Κατὰ τὸν H. von Glasenapp, εἰς αὐτὴν τὴν μεσαίαν ὁμάδα δέον νὰ συνυπολογισθοῦν ἡ Κάτακα (Kathaka), Ἰσάβασυα (Ishavasya), Σβετασβάταρα (Shvetashvatara), Μουντάκα (Mundaka) καὶ ἡ Μαχαναραγιάνα (Mahanarayana) Οὐπανισάδα<sup>20</sup>. Αὗται πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν, διότι ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν Μούντακα Οὐπανισάδα<sup>21</sup> γίνεται μία διαφοροποίησις μεταξύ ὑψίστης καὶ κατωτέρας γνώσεως καὶ σοφίας (Paravidya - aparavidya)<sup>22</sup>.

«Δύο ἐπιστήμας πρέπει νὰ γνωρίσῃ τις  
περὶ ἐκείνου, τὸ ὅποιον ἀποκαλοῦν οἱ εἰδήμονες «Βράχμαν»,  
δηλαδὴ τὴν ἀνωτέραν καὶ τὴν κατωτέραν.  
Ἡ κατωτέρα εἶναι ἡ Ρικβέδα, Γιαγιουρβέδα,  
ἡ Σαμαβέδα καὶ ἡ Ἀταρβαβέδα,  
φθογγολογία, λατρεία, γραμματική,  
θησαυρὸς λέξεων, μετρική, ἀστρονομία.  
Ἡ ἀνωτέρα εἶναι ἐκεῖνη, διὰ μέσου τῆς ὁποίας  
γίνεται γνωστὸν ἐκεῖνο τὸ αἰώνιον,  
ἐκεῖνο τὸ ἀθέατον, τὸ ἀσύλληπτον,  
τὸ ἄνευ ρίζης καταγωγῆς, τὸ ἄχρωμον,  
τὸ ἄνευ ἀκοῆς καὶ ὁράσεως,  
τὸ ἄνευ χειρῶν καὶ ποδῶν,  
τὸ αἰώνιον, τὸ διαπεραστικόν, τὸ παγκόσμιον,  
τὸ δυσδιάκριτον (τὸ δυσκόλως ἀναγνωρίζόμενον)  
ἐκεῖνο τὸ ἀμετάβλητον,  
αὐτὸ τὸ ὅποιον οἱ σοφοὶ θεωροῦν  
ὡς τὸν κόλπον (καταφύγιον) ὅλων τῶν ὄντων».

Κατὰ συνέπειαν, συμφώνως πρὸς τὸ κείμενον, ἀμφότεραι αἱ «ἐπιστήμαι» θεωροῦνται ἀναγκαῖαι. Ἡ κατωτέρα, ἡ ὁποία ἐμπεριέχει καὶ πρακτικὴν πολυμάθειαν, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς λογικῆς κυριαρχίας τῶν νομίμων φαινομένων τοῦ σύμπαντος, συμπεριλαμβάνει κυρίως τὴν σπουδὴν τῶν Βεδῶν καὶ τὸ παραδοσιακὸν τυπικόν, δηλαδὴ τὴν λαϊκο-θρησκευτικὴν κληρονομίαν, τὴν ὁποίαν ὑποχρεοῦται τις νὰ διαφυλάξῃ, προκειμένου νὰ διατηρήσῃ τὸν πλήρη λυτρωτικὸν σύνδεσμόν μετὰ τοῦ συνόλου. Παρὰ ταῦτα δὲν εἶναι αὕτη τὸ ὑψίστον λυτρωτικὸν ἰδεῶδες· δύναται βεβαίως νὰ ὁδηγήσῃ εἰς μίαν ἀνωτέραν μορφήν

20. H. von Glasenapp, Die Literaturen Indiens von ihren Anfängen bis zur Gegenwart, Potsdam 1961, 84.

21. Mundaka - Upanishad I, 1, 4-6.

22. P. Deussen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 547.

κατὰ τὴν ἀναγέννησίν του, οὐχὶ ὅμως καὶ εἰς τὴν τελικὴν λύτρωσιν, ὡς ἐκ τοῦ-  
του δὲν ἐξαρκεῖ διὰ τὸν «μαθητὴν τοῦ Βράχμαν», ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει τὴν  
λύτρωσιν-ἀπελευθέρωσιν ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἀναγενέσεων εἰς τὸν κόσμον  
τῆς πολλαπλότητος. Πρὸ τοῦ βάθους τῆς ἐνώσεως μὲ τὸ ἀπόλυτον, τὸ ἀμετά-  
βλητον, μὲ τὸ Βράχμαν, ἡ «κατωτέρα» αὕτη «σοφία» δὲν προσφέρει τὴν ἀλη-  
θῆ λύτρωσιν, καὶ μόνον μετὰ τὴν κατανόησιν-ἐγκόλπωσίν της εἶναι τὸ  
ἔδαφος ἑτοιμον διὰ τὴν μυστικὴν λυτρωτικὴν ὁδόν. Ἡ μυστικὴ αὕτη λυτρωτικὴ  
ὁδὸς περικλείει κατὰ συνέπειαν τὴν «κατωτέραν ἐπιστήμην» ὡς προετοιμασίαν  
καὶ προστάδιον, τὸ ὁποῖον ἐξ ἄλλου ὁ μὴ γνώστης τοῦ Βράχμαν, ἰδιαιτέρως  
δὲ ὁ ἀνήκων εἰς ἄλλας κατωτέρας Κάστας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπερβῇ, κατὰ  
μεῖζονα λόγον, ἐπεὶ αὕτη εἶναι ἀνάλογος πρὸς αὐτόν. Εἰς τὴν Shvetashva-  
tara - Upanishad ἐμφανίζεται ὡς τὸ πρῶτον στάδιον ἡ ἰδέα τοῦ προσωπι-  
κοῦ κυριάρχου τοῦ σύμπαντος, τοῦ I s h a, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ πρώτη αἰτία  
πάντων τῶν ὄντων, διάφορος τοῦ βεδικοῦ πανθέου. Ὁ I s h a ἢ R u d r a,  
ὅπως ἤχεῖ ἐνταῦθα ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἐνὸς Θεοῦ, εἶναι τὸ "Ε ν, τὸ Βρά-  
χμαν. Ἡ μεταγενεστέρα μονοθεϊστικὴ ἰδέα τοῦ «I s h v a r a» δὲν ἔχει ἐνταῦθα  
πλήρως διαμορφωθῇ, ἀφοῦ ὁ προσωπικὸς Θεὸς οὐδόλως ἔχει διαχωρισθῇ ἐκ  
τοῦ ἀπροσώπου Βράχμαν. Παρ' ὅλον ὅτι ἐνταῦθα δημιουργεῖται ἡ προϋπό-  
θεσις διὰ τὴν μεταγενεστέραν ἰδέαν «B h a k t i», δηλαδὴ τὴν μυστικὴν ἀγά-  
πην τοῦ Θεοῦ, μόλις εἰς τὸ τέλος τῶν Οὐπανισαδῶν γίνεται περὶ αὐτῆς ὑπαι-  
νιγμός. Ὁ I s h a εἶναι ὁ ὕψιστος A t m a n καὶ ἐπομένως τὸ Βράχμαν, ἡ  
δαισθητικῶς ἐννοουμένη ἔκφρασις τῆς ἐμπειρίας τοῦ μόνου ἀφηρημένου κα-  
τηγορήματος, τουτέστι τῆς συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως ἀφηρημένης προσηγο-  
ρίας. "Οτι ὁ προσωπικὸς Θεὸς εἶναι δῆθεν ἡ πρὸς τὸν κόσμον συμπαθῶς δια-  
κειμένη ὄψις τοῦ Ἀπολύτου, τοῦ πρώτου Εἶναι, ἀποτελεῖ οὕτω παρομοίως  
κενὸν ὑπαινιγμόν, δὲν ἐκφράζεται ὅμως εἰσέτι εὐκρινῶς. Διὰ πρώτην φοράν  
ἐμφανίζεται εἰς τὴν Sh v e t a s h v a t a r a - U p a n i s h a d καὶ ἡ ἰδέα,  
ὅτι ἡ πολλαπλότης τοῦ κόσμου εἶναι μαγεία, αὐταπάτη, εἶναι «M a y a»,  
κυρίως ὅμως ὅχι εἰσέτι μία πλήρης «πλάνη», ἐπεὶ αἱ ἀτομικαὶ ψυχαὶ συμ-  
μετέχουν μὲν εἰς τὴν πραγματικότητα τοῦ Ἀπολύτου, δὲν παύουν ὅμως νὰ  
εἶναι μόνον ἐλάχιστα, αἰνιγματικὰ (γελοιογραφικὰ) πολλοστημόρια τῆς μιᾶς  
καὶ μόνης πραγματικότητος τοῦ Θεοῦ-Βράχμαν<sup>23</sup>:

«Ὡς ἀντικατοπτρισμὸς (ὀπτικὴ ἀπάτη) ἡ φύσις γνωρίζει,  
ὡς (τὸν) Μάγον τὸν ὕψιστον Θεόν,

23. Shvetashvatara - Upanishad IV, 10, ἐν A. Bertholet (ἐκδ.), Religionsgeschichtliches Lesebuch, Heft 14, Der Hinduismus von F. Otto Schrad er, J. Mohr (P. Siebeck) - Verlag, Tübingen 1930, σ. 6.

και όμως είναι εκ της ιδιότητος του ούσιος  
 εμπλεως δλος αυτός ο κόσμος»<sup>24</sup>.

Έντεϋθεν προκύπτει, ότι το έρώτημα περί της αληθείας θρησκευτικών λυτρωτικών οδών τρόπον τινά παραγκωνίζεται, αφού ή απόλυτος αλήθεια ως πραγματικότης είναι δυνατόν να κατανοηθῇ μόνον δια της μυστικής καταβυθίσεως εις τον Ένα Θεόν. Είς έτερον χωρίον του αυτού κειμένου<sup>25</sup> τίθενται προς τοϋτο άμφοτεροι αι λυτρωτικαί οδοί, άφ' ενός μὲν της μεθόδου «S a n k h y a», ή οποία επιχειρεῖ να συλλάβη το παγκόσμιον πνεϋμα εν τῇ γνώσει της άναπτύξεως όλων των άρχων ύπάρξεως, εις τας οποίας κείται ως θεμελιωμένη τελική αίτία ή ύλη και το πνεϋμα, άφ' έτέρου δὲ της Γιόγκα, ή οποία προσπαθεῖ μέσω του διαλογισμοϋ και της προς τοϋτο προπαρασκευαστικής πρακτικής άσκήσεως να πραγματοποιήσῃ την μυστικήν λυτρωτικήν οδόν. Είς τον επίλογον τέλος του ίδιου κειμένου<sup>26</sup> συνιστᾶται ή θρησκευτική έμπιστοσύνη εις τον Θεόν, ως και εις τον θρησκευτικόν διδάσκαλον, χωρίς να αποκλείη οίανδήποτε άλλην λυτρωτικήν οδόν.

Μία σύνδεσις του Μυστικισμοϋ των Ούπανισαδών μετά του μεταγενεστερου βεδικοϋ βραχμανικοϋ πανθέου θεωρεῖται ότι υφίσταται εις το ότι ο Είς Θεός χαρακτηρίζεται με το όνομα του Ρ ο υ ν τ ρ α, του μεταγενεστερου Σ ί β α, χωρίς να γίνεται ή Shvetashvatara - Upanishad μία καθαρως σιβαΐστική Γραφή· παρὰ ταϋτα εμφανίζονται ένταϋθα αι εισέτι άσαφείς άρχαι του μεταγενεστερου σιβαΐτικοϋ Μυστικισμοϋ. Τοϋτο δὲν άποτελεῖ έξ άλλου έμπόδιον εις το να έρμηνεύεται το έργον τοϋτο, ως και πολλά άλλα έργα, βραδύτερον υπό των ακολουθών του Σ ά ν κ α ρ α, ως και υπό της βισνουϊτικής σχολῆς του Ρ α μ ά ν ο υ τ σ α εκάστοτε κατά την ιδιαιτέραν των άντίληψιν.

### 3. Η Μπαγκαβάτγκιτά (Bhagavatgita).

Ός εν των σημαντικωτέρων παραδειγμάτων μυστικής περιεκτικής αποκλειστικής τοποθετήσεως έναντι του 'Απολύτου άποδεικνύεται ή εις το μέγα έπος Μ α χ α μ π ά ρ α τ α (Mahabharata-Epos) συμπεριλαμβανομένη Μ π α γ κ α β ά τ γ κ ι τ ά, ή οποία θεωρεῖται, ως γνωστόν, το σπουδαιότερον έργον του αρχαίου βισνουϊτικοϋ Μυστικισμοϋ. Άνεξαρτήτως του γεγονότος, ότι ο R u d o l f O t t o, ο G a r b e και άλλοι διακρίνουν μίαν

24. P. Deussen, ένθ' άνωτ., σ. 301.

25. Shvetashvatara - Upanishad VI, 13, έν A. Bertholet - F. O. Schrader, ένθ' άνωτ., σ. 8.

26. Shvetashvatara - Upanishad VI, 23, έν A. Bertholet - F. O. Schrader, ένθ' άνωτ., σ. 8.

πρωταρχικὴν μορφήν τῆς Γκιτᾶ (U r - G i t a) καὶ ἐπιχειροῦν νὰ διαχωρίσουν<sup>27</sup> μίαν σειρὰν διδακτικῶν περικοπῶν, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ἐκείνας τὰς ἐπεξεργασίας, αἱ ὁποῖαι λανθάνουσιν ἐλαβὼν τὴν τελικὴν τῶν μορφήν μόνις εἰς μεταχριστιανικὴν ἐποχὴν, προτιμῶμεν νὰ θεωρῶμεν τὸ ἔργον ὡς σύνολον, εἰς τὴν μορφήν, τουτέστιν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιήθη ὡς βᾶσις ἐκ μέρους τῶν σχολιαστῶν, δηλαδὴ τοῦ Σάνκαρά καὶ τοῦ Ραμάνουτσα. Ὁ Εἰς Θεὸς ταυτίζεται μετὰ τοῦ Βίσνου, ὁ ὁποῖος, εἰς τὴν ἀνθρωπίνην του μορφήν ὡς Κρίσνα διδάσκων τὸν Ἀριούνα περὶ τῶν ὑψίστων πραγμάτων καὶ περὶ τῆς ὁδοῦ ἀποφυγῆς καὶ ἀποδεσμεύσεως ἐκ τῆς Σαμσάρας, θεωρεῖται ὡς ἡ πρωταίτια πάντων τῶν ὄντων. Εἰς τὸ κεφάλαιον Χ, 19 ἐξ. ἐπιτρέπει ὁ Βίσνου - Κρίσνα νὰ προβάλλουν τόσον οἱ ἄλλοι μεγάλοι Θεοί, ὅσον καὶ τὰ πνευματικὰ ὄντα ὡς ἰδιαιτέρας ὁφειδόμεναι ἐκφάνσεις του, περιγράφει δὲ τὴν οὐσίαν του εἰς μακρὰς ἀπαριθμήσεις ὡς τὸ ἐκάστοτε ὑψιστον, μέγιστον, ἔσχατον καὶ κύριον εἰς ὅλας τὰς κατηγορίας τῶν ὄντων καὶ φαινομένων: Ὁ Κρίσνα λέγει ἐκεῖ μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὰ ἀκόλουθα<sup>28</sup>:

«Ἐμπρός, οὕτως ἐπιθυμῶ ἐγὼ  
νὰ σοῦ ἀνακοινώσω τοῦτο,  
ἀφοῦ οὐρανία εἶναι ἡ δύναμις μου.  
Τὸ σημαντικώτερον μόνον θὰ σοῦ κατονομάσω,  
ἀφοῦ τέλος καὶ ὅρια ἐγὼ δὲν ἔχω.  
Ἐγὼ εἶμαι ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου τούτου,  
"Ὁλων τῶν ὄντων εἶμαι ἡ καρδία,  
Ἐγὼ εἶμαι ἡ ἀρχή, τὸ μέσον  
καὶ τὸ τέλος τῶν ὄντων ὅλων.  
Ὁ Βίσνου μεταξὺ τῶν A d i t y a s,  
Ὁ "Ἡλιος εἰς τὸ νέφος τῶν ἀστέρων,  
Ὁ M a r i c i εἰς τὸ νέφος τῶν Μαροῦτ (θεῶν τῆς καταιγίδος),  
Ἡ σελήνη εἶμαι ἐγὼ εἰς τὸ πλῆθος τῶν ἀστέρων!  
Εἶμαι ὁ S a m a ἐκ τῶν Βεδῶν,  
Εἶμαι ὁ Ἴντρα εἰς τὸ πλῆθος τῶν Θεῶν,  
Τῶν Αἰσθήσεων ἡ ἐσωτέρα αἴσθησις  
(ἡ πεμπτουσία τῶν αἰσθήσεων)  
Τῶν ὄντων ἡ φύσις,  
Αὐτὸ εἶμαι ἐγὼ!

. . . . .

27. R. O t t o, Die Lehr - Traktate der Bhagavadgita 1935.

28. Πρβλ. Die B h a g a v a d g i t a, von S. R a d h a k r i s h n a n - S. L i e n - h a r d, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 301 ἐξ.

"Ο,τι ἐδῶ μόνον ἀποτελεῖ  
τὸ σπέρμα τῶν ὄντων ὅλων,  
βεβαίως αὐτὸ εἶμαι ἐγώ.  
. . . . .

"Ο,τι μεγαλοπρεπὲς (ἔπουδῆποτε) ὑπάρχει  
"Ο,τι ὠραῖον εἶναι  
καὶ ὅ,τι παντοδύναμον,  
Γνώριζε ὅτι τοῦτο προέρχεται  
ἐξ ἑνὸς μέρους τῆς δυνάμεώς μου.

Ἐφ' ὅσον ἐπομένως ὁ Θεός, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἰσβάρα (Ishvara), Βασουντέβα (Vasudeva), Βίσνου (Vishnu), διαπερῶν καὶ συμπεριλαμβάνων τὸ σύμπαν, ἐπιτρέπει νὰ ἐκπορεύεται τοῦτο ἐξ ἑνὸς μέρους τῆς ἐνεργείας του, εἶναι τοῦτο περισσότερο ἀπὸ τὸ σύνολον τῆς ἐξ αὐτοῦ ἀκτινοβολούσης ὑπάρξεως, τοῦ σύμπαντος, τὸ ὁποῖον φέρει οὗτος μόνον μὲ τὸ ἐν μέρος τοῦ ἑαυτοῦ του. Διὰ τοῦτο ἵσταται οὗτος ὡς προσωπικὸς κυρίαρχος τοῦ σύμπαντος, ὡς Θεός, εἰς τὴν ὑψίστην, διὰ τὸν ἄνθρωπον οὐχὶ πλήρως κατανοητὴν, «μορφὴν» ὑπεράνω τοῦ οὐδετέρου Βράχμαν, τῆς ἀφρημένης του, τῆς κατωτέρας μορφῆς, ἡ ὁποία δυσκόλως καθίσταται ἐφικτὴ ὡς ὁ προσωπικὸς Βίσνου, ὁ Μπαγκαβάτ (Bhagavat). Εἰς αὐτὸν ἀπονέμεται ἡ ὑψίστη θεία λατρεία, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν λατρείαν ἄλλων θεοτήτων σέβεται ὁ εὐσεβὴς τελικῶς ἐκείνους, καὶ ἐπιτρέπεται νὰ θεωρῇ τὴν χάριν του, ἔστω καὶ ἂν αὕτη δὲν ἀποτελῇ δι' αὐτὸν τὴν τελικὴν σωτηρίαν, ἀλλὰ θεωρεῖται μόνον ὡς ἐν μέρος, ὡς μία βαθμὶς αὐτῆς. Ἐκ τῶν πολλῶν θέσεων ἢ χωρίων τῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα μετὰ βεβαιότητος δὲν προέρχονται ἐκ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, καὶ τὰ ὁποῖα ἐν μέρει δυσκόλως ὁδηγοῦν εἰς ἓν ὄνομα, παραθέτομεν ἐνταῦθα μόνον δύο<sup>29</sup>:

Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ἀναφέρει:

«Οἱ γινῶσται τῶν Βεδῶν, ἐκείνοι οἱ εὐσεβεῖς,  
οἱ ὁποῖοι πίνουν τὸ ποτὸν «S o m a»,  
οὗτοι στρέφονται θυσιάζοντες  
πρὸς τὴν τροχίαν εἰς τὸν οὐρανόν.  
"Οταν οὗτοι ἐπιτύχουν τὸν καθαρὸν κόσμον τοῦ "Ἰντρα,  
ἀπολαμβάνουν οὗτοι εἰς τὸν οὐρανὸν  
πλήθος θεϊκῆς χαρᾶς καὶ ἀπολαύσεως.  
"Οταν οὗτοι ἐκεῖ ἀπολαμβάνουν  
τὸν μεγάλον οὐρανόν,

29. Κεφ. ΙΧ, 20 ἐξ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 283 ἐξ.

"Όταν οὔτοι ἔχουν ἐξαντλήσει τὴν ἀντιμισθίαν των,  
 ἐπιστρέφουν πρὸς τὴν γῆν.  
 Οὕτως οὔτοι διατηροῦνται εἰς τὸν θεσμόν τῶν Βεδῶν.  
 Κατορθώνουν νὰ πηγαίνουν καὶ νὰ ἔρχονται,  
 πλήρεις ἐπιθυμιῶν.  
 Παρὰ ταῦτα μόνον ἐκεῖνοι προσφέρουν  
 εἰς ἐμὲ λατρείαν καὶ οὐδὲν ἕτερον σκέπτονται πλέον.  
 Εἰς αὐτούς, οἱ ὅποιοι ἔχουν πλήρως εἰς ἐμὲ ἀφοσιωθῇ,  
 ἐγγυῶμαι ἐγὼ εὐημερίαν πλήρη.  
 Προσέτι καὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι πλήρεις πίστεως  
 ὑποτάσσονται εἰς ἄλλους Θεοὺς  
 καὶ προσφέρουν εἰς αὐτοὺς λατρείαν,  
 αὐτοὶ λατρεύουν παρὰ ταῦτα μόνον ἐμέ,  
 ἔστω καὶ ἂν πράττουν τοῦτο οὐχὶ ὀρθῶς καὶ κανονικῶς.  
 Διότι ὁ ἀπολαύων, ὁ δέκτης,  
 καὶ Κύριος ὅλων τῶν θυσιῶν  
 εἶμαι μόνον ἐγώ.  
 Ἄληθῶς οὔτοι δὲν μὲ γνωρίζουν,  
 διὰ τοῦτο καὶ βυθίζονται πάλιν  
 πρὸς τὰ κάτω».

Προσφορά θυσίας καὶ λατρεία ἄλλων θεῶν δὲν ὀδηγοῦν, κατὰ τὸ κείμε-  
 νον τοῦτο, εἰς τὴν λύτρωσιν-ἀπελευθέρωσιν ἐκ τῶν ἀναγενέσεων. Μεγαλυ-  
 τέραν οὐσιαστικὴν ἀνοχὴν δεικνύει τὸ δεύτερον κείμενον<sup>30</sup>:

«Οἵανδῆποτε θεότητα καὶ ἂν ἐπιδιώκη τις  
 νὰ λατρεύῃ ἐν τῇ πίστει,  
 Ἐγὼ βλέπω τὴν πίστιν του  
 καὶ τὸν τοποθετῶ εἰς τὴν δεξιὰν θέσιν.  
 "Όταν ὅμως ἐπιδιώκη τις χάριν καὶ εὐμένειαν ἐν σταθερᾷ πίστει  
 πρὸς τὸν θεόν του  
 τότε θὰ παρασχεθῇ εἰς αὐτὸν ὅ,τι ἐπιθυμεῖ,  
 ἀφοῦ ἐγὼ εὐχαρίστως χορηγῶ εἰς αὐτὸν τὸ καλόν.  
 Παρὰ ταῦτα παραμένει περιωρισμένη  
 ἡ ἐπιτυχία ἐκείνων, οἱ ὅποιοι εἶναι στενοκέφαλοι:  
 Τοὺς Θεοὺς εὕρισκει ἐκεῖνος, ὁ ὅποῖος τοὺς λατρεύει!  
 "Όποιος λατρεύει ἐμέ,  
 ἔρχεται πρὸς ἐμέ!»

30. Κεφ. VII, 21 ἐξ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 254 ἐξ.

Οίαδήποτε και αν είναι η σημασία της περί Θεοῦ παραστάσεως δὲν παύει αὕτη νὰ παραμένῃ ὑποτεταγμένη ὑπὸ τὸ κεντρικὸν σημεῖον τῆς πίστεως. Μίαν παρομοίαν θέσιν λαμβάνει ἡ Γ κ ι τ ά, ἔστω καὶ ἂν δὲν παρουσιάζεται γενικῶς ἐνιαία, ἔναντι τῶν ὑπ' αὐτῆς ἀναγνωριζομένων ποικίλων λυτρωτικῶν ὁδῶν, αἱ ὁποῖαι κατὰ διάφορον τρόπον ὁδηγοῦν εἰς τὴν λύτρωσιν. Ἰδιαιτέρα ἔμφασις δίδεται ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τοῦ ἐμπορίου —μακρὰν τῆς ἐγωϊστικῆς πλεονεξίας— τὸ ὁποῖον συμφώνως πρὸς τὸ καθῆκον, ἰδιαιτέρως τὸ καθῆκον τῆς Κάστας, τουτέστι συμφώνως πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν του λειτουργικὴν ἐνέργειαν εἰς τὸ ἱερὸν σύνολον, τίθεται εἰς τὴν διάθεσιν ἐν πλήρει θρησκευτικῇ ἐμπιστοσύνῃ καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὸν προσωπικὸν Θεόν. Ὁ οὕτως ὀνομαζόμενος «Κ ά ρ μ α - Γ ι ό γ κ α» (Karma - Yoga)<sup>31</sup> ἔχει τὸ προβάδισμα τόσον ἔναντι τῆς ὁδοῦ Σάνκυα (Sankya), ἡ ὁποία ἐπιδιώκει τὴν λύτρωσιν δι' ἐσωτερικῆς γνώσεως τῆς ἐσχάτης οὐσίας τῶν ὄντων, ὅσον καὶ τῆς στενῆς μετ' αὐτῆς συνδεμένης ἀσκήσεως. Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἐπιλέγει ἐκείνην «τὴν ὁδὸν τῆς γνώσεως», δηλαδὴ τὴν «Τ ζ ν ά ν α - Μ ά ρ γ κ α (Jnana-Marga) ἢ τὴν Τ ζ ν ά ν α - Γ ι ό γ κ α (Jnana-Yoga), τουτέστι τὴν τῆς ἀσκήσεως, δὲν πορεύεται πρὸς τὸν προσωπικὸν Θεὸν Ἰσβάρα, ἀλλὰ εἰς τὴν κατωτέραν μορφήν, εἰς τὸ ἀμετάβλητον ἄξάρα (Akshara), εἰς τὸ Βράχμαν<sup>32</sup>. Τὴν ἔνωσιν μὲ τὸ προσωπικὸν ὕψιστον Εἶναι, τὸ ὕψιστον Π ο υ ρ ο ύ σ α (Purusha), τὸν Βίσνου, ἐπιτυγχάνει μόνον ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ ἢ τὴν ὁδὸν τοῦ Κ ά ρ μ α - Γ ι ό γ κ α ἢ τὴν ἀπλουστάτην, τὴν ἐπανειλημμένως εἰς τὸ ἔργον φανερουμένην μυστικὴν ὁδὸν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Μόνον διὰ τῆς ἐρωτικῆς ἀφιερώσεως πρὸς τὸν Βίσνου δύναται τις, κατὰ τὸν Κρίσνα, νὰ ἰδῇ τὸν Θεόν, νὰ τὸν κατανοήσῃ ἐν ὅλῳ του τῷ μεγαλείῳ, ὅταν τὸν πλησιάσῃ. Ἐν ποίᾳ μορφῇ τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ συμβῇ δὲν δύναται τις νὰ διαγνώσῃ εὐκρινῶς ἐκ τῆς Γκιτά.

Ὁ Κ ρ ί σ ν α - Β ί σ ν ο υ εἰς τὸ κεφάλαιον XVIII, 55 ἐξ., λέγει περὶ τοῦ Μ π ά κ τ α<sup>33</sup>:

«Μέσῳ τῆς ἀγάπης μὲ γνωρίζει οὗτος  
ἐν ἀληθείᾳ, ποῖος καὶ πῶς εἶμαι.  
Ἐχων οὗτος ἐμὲ γνωρίσει ἐν ἀληθείᾳ,  
ἔρχεται πρὸς με ἄνευ ἀργοπορίας.  
Καὶ ὅταν ἀκόμη οὗτος ἐπιτελῇ πάντοτε  
πάντα τὰ ἔργα του

31. Πρβλ. Die Bhagavadgita V, 2 ἐξ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 200 ἐξ., IV, 22, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 188, III, 7 ἐξ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 153 ἐξ., XVIII, 2 ἐξ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 404 ἐξ., IX, 27, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 287 ἐξ.

32. Πρβλ. Die Bhagavadgita VIII, 11 ἐξ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 266, VI, 27 ἐξ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 231 ἐξ.

33. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 426.

μέ ὄλην του τὴν ἐμπιστοσύνην πρὸς ἐμέ,  
ἐπιτυχάνει οὗτος διὰ μέσου τῆς χάριτός μου  
μίαν αἰώνίαν καὶ μόνιμον πόλιν».

Ἐνταῦθα ὑποδεικνύεται ἡ σύνδεσις μεταξὺ τοῦ Κάρμα-Γιόγκα καὶ τῆς Μπάκτι, ἡ ὁποία συνιστᾶται ἰδιαιτέρως εὐκρινῶς εἰς τὸ Κεφάλαιον XI, 55.

Ὅπως ἀπέδειξεν ὁ R. Otto<sup>34</sup>, ἡ Bhakti κατανοεῖται εἰς τὴν Γκιτὰ ἐν μέρει ποικιλοτρόπως. Δι' ἡμᾶς εἶναι σημαντικόν, ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ συνδέεται συχνάκις μετὰ τὴν ὁδὸν τῆς γνώσεως (Jnana - Bhakti), τὴν ὁποίαν ἄλλωστε θεωρεῖ ὡς προβαθμίδα αὐτῆς.

#### 4. Τὸ Βίσνου-Πουράνα (Vishnu-Purana).

Ἐκ τῆς ομάδος τῶν Πουράνα, ἐξ ἐκείνων τουτέστι τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα περιέχουν μυστικὰς διδασκαλίας περὶ δημιουργίας καὶ περιοδικῆς νέας δημιουργίας, περὶ κοσμικῶν κύκλων, γενεαλογιῶν, ὡς καὶ θρύλους περὶ Θεῶν, Ἀγίων καὶ Βασιλέων, ἐπιλέγομεν ἐν ἐκ τῶν κυριωτέρων ἔργων τοῦ Βίσνουϊτικοῦ Μυστικισμοῦ, τὸ ὁποῖον ἀπολαμβάνει αὐθεντικότητος εἰς ὅλας τὰς Βαῖσναβα (Vaishnava) - Αἱρέσεις, καὶ τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται λίαν πιθανῶς μεταξὺ τοῦ Γ' μέχρι καὶ Ε' μ.Χ. αἰῶνος. Ἀνεξαρτήτως τοῦ χαρακτηρισμοῦ του ὡς Χάρι (Hari), Βαζουντέβα (Vasudeva) ἢ Ναραγιάννα (Narayana), ὁ προσωπικῶς ἐννοούμενος Μπαγκαβάντ (Bhagavant), ὁ Βίσνου (Vishnu) συμπεριλαμβάνει ἐνταῦθα τὰ πάντα, πάντα τὰ ὑπάρχοντα, καὶ συνεπῶς ὅλους τοὺς ἄλλους Θεούς, ὡς δημιουργήματά του, ὡς ἐκδηλώσεις ἢ ὅψεις τοῦ ἑαυτοῦ του. Οὗτος εἶναι τὸ ὕψιστον εἶναι, τὸ Πάραματμαν (Paramatman), τὸ Μπράχμαν. Ὁ Θεὸς Μπράχμα (Brahma) ὁ ὑψηλότερος ἐξ ὅλων τούτων τῶν Θεῶν, «ἀναπληρωτῆς» καὶ «ἀρμοστής» τοῦ Μπαγκαβάντ, ἐκπορευόμενος ἐκ μέρους τοῦ ἰδίου τοῦ Βίσνου, ἀναλαμβάνει τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κόσμου εἰς λεπτομερείας, δι' ἓνα ἐκάστοτε περιοδικὸν κοσμικὸν κύκλον. Ὁ Θεὸς τοῦ θανάτου Γιάμα (Yama) λέγει περὶ ἑαυτοῦ:

«Καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος εἶμαι ἐκ τῶν ὑπηρετῶν τοῦ Χάρι,  
Δὲν εἶμαι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ μου.  
Καὶ εἰς ἐμέ ὑποκλίνεται ὁ Ἰσχυρὸς, ὁ Βίσνου.  
Ὅπως τὸ βραχιόλι, ἡ κορώνη (στέμμα) καὶ τὸ δακτυλίδιον  
εἶναι μόνον εἷς χρυσός,  
οὕτως εἶναι μόνος αὐτὸς ἡ οὐσία τῶν Θεῶν,  
τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων»<sup>35</sup>.

34. Die Bhagavadgita XI, 55, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 331 ἐξ.

35. R. Otto, Vishnu - Narayana 1917, 21 ἐξ.



Εἰς τὴν λατρείαν μιᾶς ἐκάστης θεότητος λατρεύεται ὡς ἐκ τούτου ὁ Βίσνου. Παρὰ ταῦτα μόνη ἀπόλυτος *B h a k t i* ὁδηγεῖ εἰς πλήρη λύτρωσιν. Ἐκ μέρους τοῦ *Y a m a* προστατεύονται οἱ πιστοὶ τοῦ Βίσνου, ὁ ἴδιος δὲ ὁ Γιάμα ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ὑπηρέτην του λέγων:

«Ἔσο δι' ἡμᾶς καταφυγή!

Οὔτοι λοιπὸν τραγουδοῦν.

Αὐτοὶ εἶναι ἄγιοι.

Ἀποφευγέ τους, δοῦλε μου!»<sup>36</sup>

### **Β'. Τζαϊνισμός.**

*Μαχαβίρα (Mahavira).*

Εἰς τὸν Τζαϊνισμόν τὸ ἀπόλυτον θεωρεῖται (ὡς ὑπάρχον) εἰς τὸν αἰώνιον νόμον τοῦ σύμπαντος «*L o k a - S t h i t i*». Οἱ λυτρωθέντες ἐκ τοῦ κακοῦ τοῦ Κάρμα παραμένουν ἐν αἰωνία προσωπικῇ ὑποστάσει εἰς τὰ σύνορα μεταξὺ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ μὴ-κόσμου, εἰς τὴν πληρότητα *Σίδδα (Siddha)*, εἰς τὸ *Νιρβάννα* τῶν Τζαϊνιστῶν. Οἱ Θεοὶ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἤττον μόνον ὑπερανθρώπινα ὄντα, ὅμοιοι πρὸς τοὺς «πεπληρωμένους».

Ἀφ' ἑνὸς ὁ *Μαχαβίρα*<sup>37</sup>, ὁ πιθανῶς κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος ἀποθανὼν ἱστορικὸς ἰδρυτὴς τοῦ Τζαϊνισμοῦ, ἀπαιτεῖ ἐκ τῶν

36. R. O t t o, αὐτόθι.

37. Ὁ *Y a r d h a m a n a M a h a v i r a* κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Τζαϊνισμοῦ ἐγεννήθη λίαν πιθανῶς κατὰ τὸ ἔτος 599 π.Χ. καὶ ἀπέθανε τὸ 520 (ἄλλη χρονολογία τοποθετεῖ τὴν γέννησίν του τὸ 480 καὶ ἄλλη τὸ 370 π.Χ.) εἰς τὴν πόλιν *V a i s h a l i*, τὴν σημερινὴν *B i h a r* ὡς πρίγκιψ, ἀπὸ γονεῖς εὐγενεῖς. Θεωρεῖται σύγχρονος τοῦ Βούδδα, τοῦ *Θαλῆ* καὶ τοῦ Ἀναξαγόρου. Τὸ ὄνομά του ἦτο *Βαρδάμανα*, ἐνῶ ὁ ὅρος *Μαχαβίρα* εἶναι τίτλος, δοθεὶς εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῶν ὁμοθρήσκων του Τζαϊνιστῶν, καὶ σημαίνει «Μέγας Ἥρως». Θεωρεῖται ἂν ὅχι ὁ ἰδρυτὴς τοῦλάχιστον ὁ ἱστορικὸς ἀναμορφωτὴς τῆς διδασκαλίας, δεδομένου ὅτι προηγήθησαν τούτου πολυάριθμοι ἀσκηταί, οἱ οὕτως ὀνομαζόμενοι «*T i r t h a n - k a r a s*», τούτέστιν «οἱ χαράκται τοῦ ροῦ τοῦ ποταμοῦ», μετ' ἄλλας λέξεις «οἱ διαπεραιωταὶ εἰς τὴν ἀντιπέραν ὁχθὴν», «οἱ ἐλευθερωταὶ τῶν ψυχῶν», «οἱ διδάσκαλοι τῆς λυτρωτικῆς ὁδοῦ», «οἱ σωτῆρες». Ὁ πρῶτος ἐξ ὧν αὐτῶν, ὁ ὁποῖος καὶ προηγήθη εἰς τὸν αὐτοφωτισμόν, κατὰ τὸ ἔτος 720 π.Χ. θεωρεῖται ὁ *P a s v a n a t h a*, ἡ μόνη ἱστορικὴ προσωπικότης καὶ ἰδρυτὴς τοῦ τάγματος τῶν *N i r g r a n t h a s*, δηλ. τῶν «ἀποδεσμευμένων», τῶν ἀπληρωμένων ἐξ ὧν τῶν δεσμῶν τῆς ζωῆς. Μετὰ τὸν θάνατον τῶν γονέων του ὁ *Μαχαβίρα* ἐγένετο ἀσκητὴς ἐγκαταλείψας τὴν σύζυγον καὶ τὴν θυγατέρα του, μετὰ παρέλευσιν δὲ δώδεκα ἐτῶν ἔφθασεν εἰς τὸν φωτισμόν, εἰς τὴν *K e v a l a*, κατὰ τὴν τζαϊνιστικὴν ὀρολογία, ὀνομασθεὶς «*J i n a*», τούτέστιν ὁ «Νικητῆς», ἐξ οὗ καὶ ἔλαβον τὴν ἐπωνυμίαν τῶν οἱ μοναχῶν τοῦ τάγματος, τὸ ὅποιον ἠκολούθησε τὴν διδασκαλίαν του. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν χαρακτηρισμόν του ὡς Μεγάλου Ἥρωος θὰ πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι τὸν τίτλον τοῦτον, ὡς ὁ θρύλος διηγεῖται, ἔδωκαν εἰς αὐτὸν οἱ Θεοὶ ἡδὴ ὅταν οὗτος ἦτο εἰσέτι ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς μητρὸς του. Μετὰ τὴν εἰς ἡλικίαν 28 ἕως 30 ἐτῶν ἐγκατάλειψιν τοῦ κοσμοῦ καὶ οἰκείου

μοναχῶν του νὰ ἔχουν μεγάλην ἐπιφύλαξιν ἔναντι ἀλλοπίστων, δὲν θὰ πρέπει, ἐπὶ παραδείγματι, νὰ ζητοῦν τὴν βοήθειάν των καὶ νὰ προσφέρουν εἰς αὐτοὺς

περιβάλλοντός του ἐπεδόθη ὡς ἀσκητὴς νὰ κατακτήσῃ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του. Ἡ παραμονὴ τοῦ Μαχαβίρα ἐπὶ 13 μῆνας εἰς τὸ τάγμα αὐτὸ καὶ ἡ ἐγκατάλειψίς του μετὰ τὴν μομφὴν ὅτι οἱ μοναχοὶ ἐδῶ δὲν ἦσαν αὐστηρῶς ἀσκητικοί, ὡς καὶ ἡ παραίτησίς του ἀπὸ παντὸς εἵδους ἐνδυμασίας συνέβαλεν εἰς τὸ νὰ διαχωρισθῇ τὸ τάγμα τοῦτο εἰς τοὺς «D i - g a m b a r a», δηλ. τοὺς τελείως γυμνοὺς, καὶ τοὺς «S h v e t a m b a r a», τουτέστι τοὺς ἐνδεδυμένους εἰς τὰ λευκά. Μετὰ τὴν ὑπερνίκησιν τοῦ σώματός του καὶ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς φωτίσεώς του ἐγένετο οὗτος ὁ 24ος Tirthankara καὶ τελευταῖος. Τὰ ὑπόλοιπα 42 ἔτη τὰ διῆλθεν ὡς περιπλανώμενος κῆρυξ τῆς θρησκευτικῆς του διδασκαλίας. Ἀπέκτησεν ἑνδεκα μαθητάς, οἱ ὅποιοι μετὰ τὸν θάνατόν του συνέχισαν νὰ κηρύττουν τὴν διδασκαλίαν του. Τὸ τάγμα του περιελάμβανεν ὅχι μόνον μοναχοὺς καὶ μοναχάς, ἀκολουθοῦντας αὐστηροὺς κανόνας ζωῆς, ἀλλὰ καὶ λαϊκοὺς, διαβιοῦντας ἐν μέσῳ τοῦ κόσμου καὶ διεπομένους ὑπὸ ἡπιωτέρων θρησκευτικῶν κανόνων. Οἱ λαϊκοὶ ὑπετάσσοντο εἰς τοὺς Μοναχοὺς, εἰς τοὺς ὁποίους προσέφερον προστάσιαν. Εἰς ἡλικίαν 72 ἐτῶν ὁ Μαχαβίρα ἀπεβίωσεν εἰς τὴν πόλιν P a v a, ἐν P a r n a d i s t r i k t τὸν ἐκούσιον ἐξ ἀστίας θάνατον, κατὰ τὸ ἔτος 527 π.Χ. Ἡ ἡμερομηνία καὶ τὸ γεγονός τοῦ θανάτου του θεωρεῖται ὡς ἀφετηρία τῆς τζαϊνικῆς χρονολογήσεως. Ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ, ἡ βασικὴ του διδασκαλία εἶναι ὅτι ἡ λύτρωσις ἐπιτυγχάνεται διὰ τοῦ «τριπλοῦ κεμηλίου», τουτέστι τῆς ὁρθῆς πίστεως, τῆς ὁρθῆς γνώσεως καὶ τοῦ ὁρθοῦ τρόπου ζωῆς. Ἡ βασικὴ τάσις τοῦ Τζαϊνισμού εἶναι ἐκ τῶν δεδομένων προϋποθέσεων καθαρῶς ἀσκητική. Ἡ συνολικὴ Ἠθικὴ τοῦ Μαχαβίρα εἶναι Ἄσκησις καὶ ὑπηρετεῖ εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς ψυχῆς ἐκ τῶν σαμσαρικών ἀναγενέσεων. Ἡ αὐστηρὰ ἄσκησις τοῦ Μαχαβίρα εἶναι ἡ καθοριστικὴ ἰδέα, ἡ ἐπιβάλλουσα τὴν ταυτότητα τοῦ τάγματος τοῦ Μαχαβίρα καὶ ἀποτελοῦσα τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν ἐκ τῶν βουδδιστικῶν ὁχημάτων καὶ αὐτοῦ τοῦ Βούδδα, ἀπορρίπτοντος σαφῶς τὴν ἄσκησιν, καὶ θεωροῦντος ταύτην ὡς μάταιον μέσον ἐπιτεύξεως τῆς λυτρώσεως. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μαχαβίρα διακρίνεται ἡ «ἐξωτερικὴ» ἀπὸ τὴν «ἐσωτερικὴν» ἄσκησιν. Ἡ «ἐξωτερικὴ» ἄσκησις περιλαμβάνει τὴν ἀπαίτησιν τοῦ μειωμένου φαγητοῦ, τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐνδυμασίαν, τὴν διατροφὴν καὶ τὰ ἐξωτερικὰ πάθη, τὴν ἐλεημοσύνην, καὶ γενικῶς τὴν νηστείαν, ἥτις ἐξικνεῖται μέχρι καὶ τοῦ θανάτου, μὴ θεωρουμένου παρὰ ταῦτα ὡς αὐτοκτονίας, τὴν σωματικὴν ταλαιπωρίαν καὶ τὸν περιορισμὸν τῶν αἰσθήσεων. Ἡ «ἐσωτερικὴ» περιλαμβάνει τὴν ἐξομολόγησιν καὶ μετάνοιαν, λήθην συμπεριφορᾶν, προθυμίαν ὑποταγῆς καὶ προσφορᾶς ὑπηρεσίας, σπουδᾶς, τουτέστι μελέτην τῶν γραφῶν, στοχασμὸν καὶ ἀποστροφὴν τοῦ κόσμου. Ἐκ τῶν πέντε μεγάλων ὑποσχέσεων ἡ μεγαλύτερα θεωρεῖται ἡ «A h i m s a», ἡ παραίτησις θανατώσεως οἰουδῆποτε ὄντος, ἀκόμῃ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ τῶν ἐντόμων. Περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Μαχαβίρα πρβλ.: W. S c h u b r i n g, Die Jainas, 1927, τοῦ αὐτοῦ, Die Lehre der Jainas, Berlin 1935, τοῦ αὐτοῦ, Der Jainismus, ἐν Andre B a r e a u, W. S c h u b r i n g, C. v o n F ü h e r - H a i m e n d o r f, Die Religionen Indiens, III. Buddhismus, Jainismus, Primitivvölker, ἐν Die Religionen der Menschheit, herausgegeben von C. M. S c h r ö d e r, Bd 13, Stuttgart 1964, 217-242, H. v o n G l a s e n a p p, Der Jainismus, Berlin 1964, G. M e n s c h i n g, Die Söhne Gottes, Aus den Heiligen Schriften der Menschheit, R. Löwit. Wiesbaden, 2<sup>ος</sup> ἐτους, σελ. 36 ἐξ., Δ. Β ε λ ι σ σ α ρ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἱστορία τῆς Ἰνδικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήνα 1981, σελ. 347 ἐξ. καὶ Fr. K ö n i g, H. W a l d e n f e l s, Lexikon der Religionen, Herder, Freiburg 1988, σελ. 325 ἐξ.

οιανδήποτε υπηρεσίαν<sup>38</sup>, ἀφ' ἐτέρου εἰς αὐτὴν τὴν θρησκείαν τῶν μοναχῶν, οἱ ὅποιοι θεωροῦν τὴν αὐστηροτάτην ἄσκησιν ὡς λυτρωτικὴν ὁδόν, γίνεται φανερά μίαν προσάρτησιν πρὸς μίαν περιεκτικὴν ἀξίωσιν-ἀπαίτησιν ἔναντι τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας. Διαπιστώνει δηλαδή ὁ Μαχαβίρα, ὅτι πρόκειται περὶ ἀντικειμένου διαφόρου κρίσεως ἀναλόγου πρὸς τὴν ἐκάστοτε ὀπτικὴν γωνίαν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν τοῦτο θεωρεῖται<sup>39</sup>. Ἡ γνῶσις αὕτη δὲν εἶναι βεβαίως μόνον λογικῆς φύσεως, ἀλλὰ σχετίζεται ἀναμφιβόλως μὲ μίαν ἀντίληψιν θρησκευτικῆς πραγματικότητος, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀμυδρῶς διαφαίνεται εἰς τὸ μᾶλλον λογικὸν σύστημα τῶν Τζαϊνιστῶν. Αἱ Βέδαι θεωροῦνται ὡς ἡ παραχάραξις τῆς ὁρθῆς, αὐθεντικῆς παραδόσεως, ἥτις συνεχίζεται εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν προδρόμων τοῦ Μαχαβίρα, καὶ ἡ ὁποία μετὰ ταῦτα διετηρήθη μετὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μαχαβίρα εἰς τὸν Κανόνα τῶν Τζαϊνιστῶν —καθ' ὅμοιον τρόπον, καθ' ὃν εἰς τὸν Βοῦδδα βραδύτερον ἐθεώρουν τινὲς ἕνα αἰρετικόν, πεπτωκότα Τζαϊνιστὴν-μοναχόν.

Εἰς τὰς διαφόρους βραχμανικὰς κατευθύνσεις ὡς βάσις κεῖται κατὰ τὸν Μαχαβίρα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὸν Βουδδισμόν, θρησκευτικὴ ἀλήθεια, ἡ ὁποία βεβαίως ὑπέστη πλήρη διαστρέβλωσιν καὶ παραμόρφωσιν.

## Γ'. Βουδδισμός.

### 1. Βούδδας.

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς καὶ ἡ προσωπικότης τοῦ Βούδδα παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ μυστικὰ γνωρίσματα, εἶναι φυσικὸν νὰ ἀναμένωμεν καὶ εἰς αὐτὸν μίαν περιεκτικὴν ἀπαίτησιν ἀπολυτότητος. Κατ' ἀρχὴν ὁ Βούδδας<sup>40</sup>, ἐφ' ὅσον

38. Sch ubring, W., Lehre der Jainas 1935, 168.

39. Πρβλ. Viyahapanati 12,8, ἐν W. Sch ubring, Worte Mahaviras - Kritische Übersetzungen aus dem Kanon der Schvetabara - Jaina, 1926, 25 ἐξ.

40. B u d d h a. Ὁ ὅρος σημαίνει «ὁ ἀφυπνισμένος», «ὁ πεφωτισμένος». Ἡ ἀφύπνισις, ὁ φωτισμὸς οὗτος ἀποτελεῖ τὸν κύριον σκοπὸν ὅλων τῶν Βουδδιστῶν, διὰ τοῦτο καὶ ὑπάρχουν πολυάριθμοι Βούδδαι, τουτέστιν ἀφυπνισθέντες, διότι ἠκολούθησαν τὴν διδασκαλίαν τοῦ «πλήρως πεφωτισμένου», τοῦ Βούδδα, ὁ ὁποῖος ἐφωτίσθη ἐξ ἰδίων καὶ εὔρε τὴν λυτρώσαν γνῶσιν μόνος καὶ ἄνευ τῆς βοηθείας οὐδενός. Εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν σύγχρονόν του Μαχαβίραν, ὅστις ἐπέδōθη εἰς τὴν αὐστηροτάτην ἄσκησιν, ὁ Βούδδας ἐπορεύθη μίαν ἄλλην ὁδόν, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ἀσκητικῆς ὁδοῦ, ἐκείνην τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς γνώσεως. Ὁ ἴδιος ὁ Βούδδας ἐχαρκτηρίσθη τὸν ἑαυτὸν του ὡς «T a t h a g a t a», τουτέστιν ὡς τὸν «οὕτως αὐτοδιαπεραιωθέντα». Κατὰ τὴν παράδοσιν ἐγεννήθη ἐκ τοῦ ἡγεμόνος S u d d h o d a n a πατρός του, καὶ τῆς μητρός του «Maya» ὡς πρίγκιψ τὸ ἔτος 560 π.Χ. Ἐκ μέρους τῶν γονέων του ἔλαβε τὴν ἐπωνυμίαν «S i d d h a t t h a» (σανσκριστὶ Siddhartha), ἡ ὁποία σημαίνει «ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐκπληρώσει τὴν ἀποστολὴν του», ἡ δευτέρα ἐπωνυμία του «G o t a m a» (Gautama) προέρχεται ἀπὸ τὴν ὀνομασίαν τῆς φυλῆς του, καὶ ἡ τρίτη «S a k y a m u n i» σημαίνει τὸν «Σοφόν» (τοῦ λαοῦ) τῶν «S a - k y a». Περὶ τῆς ζωῆς τοῦ πρίγκιπος οὐδὲν γνωρίζομεν, πλὴν ἐκείνων τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος διη-

ἀπευθύνει τὴν διδασκαλίαν του εἰς ὅλους ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους, κοί ὅποιοι

γῆθη εἰς τοὺς μετέπειτα μαθητάς του, ἐξ ὧν οὐδὲν θεωρεῖται βέβαιον, δεδομένου ὅτι οἱ Βουδδισταὶ οὐδὲν ἐνδιαφέρον ἐπιδεικνύουν εἰς τὴν διάκρισιν μεταξύ πραγματικῆς ἱστορίας καὶ τῶν θρύλων περὶ τῆς ἱστοριογραφίσεως τῆς ζωῆς τοῦ Βούδδα. Οἱ θρύλοι περὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας του εἶναι πολυάριθμοι, μερικοὶ δὲ ὑπενθυμίζουν ἀναλογικῶς γεγονότα ἐκ τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἄλλα γεγονότα διαφέρουν, ἀποτελοῦντα οὐσιαστικὴν διαφοροποίησιν ἀμφοτέρων τῶν προσωποποιήσεων. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ἐνυμφεύθη δύο πριγκιπίσας, ἐκ τῆς δευτέρας τῶν ὁποίων, ὀνόματι G o p a, ἀπέκτησεν υἱόν, τὸν R a h u l a, ὁ ὅποιος μετέπειτα περιελήφθη μεταξύ τῶν μαθητῶν του. Ἐνδιαφέρον ὄντως παρουσιάζει ἡ ἀπόφασίς του ν' ἀναχωρήσῃ ἐκ τῆς πατρίδος χώρας εἰς τὴν «ἀπάτριδα» χώραν, ἐγκαταλείψας ἡγεμονικὴν ζωὴν καὶ οἰκογένειαν, ἐνδυθεὶς τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα εἰς ἡλικίαν τῶν 30 περίπου ἐτῶν. Οἱ κατὰ τὴν βουδδιστικὴν ἱστορικὴν παράδοσιν λόγοι, οἱ ὅποιοι συνέβαλον εἰς τὸ νὰ λάβῃ τὴν ἀπόφασιν διὰ τὴν μεταβολὴν του ταύτην, ὑπηρετοῦν καὶ σήμερον εἰσέτι τὴν βουδδιστικὴν ἱεραποστολήν, ἀποτελοῦντες τὸ πρότυπον διὰ παρόμοια βουδδιστικὰ βιώματα ἀλλαγῆς ζωῆς. Οὗτοι θεωροῦνται τὰ περιστατικὰ τῶν τεσσάρων περιπάτων - ἐξόδων τοῦ πρίγκιπος, τοῦτέστιν ὁ γέρον, ὁ ἀσθενής, ὁ νεκρὸς ὁδηγούμενος εἰς τὴν πυράν, καὶ ὁ μοναχός. Τὰ τρία πρῶτα, τοῦ γέροντος, τῆς ἀσθενείας καὶ τοῦ θανάτου, τὰ ἐξέλαβεν ὡς ἀντιπροσωπευτικὰ ἀποδεικτικὰ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ὑφισταμένης θλίψεως, τὸ δὲ τέταρτον τοῦ μοναχοῦ, ὁ ὅποιος ἐπορεύετο τὴν ὁδὸν αὐτοῦ ἱκανοποιημένος, ἐβοήθησε τοῦτον νὰ διαγνώσῃ τὴν γενικὴν παροδικότητα τῶν πάντων καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀσκήσεως νὰ ἀναζητήσῃ τὴν λύτρωσιν συνισταμένην εἰς μίαν νέαν ὑπαρξίν ἐλευθέραν τοῦ θανάτου καὶ τῶν ἀναγενέσεων. Μετὰ ἐπταετὴ περιπλάνησιν ἐν μέσῳ σημαντικῶν μεμορφωμένων Βραχμάνων διδασκάλων, ἀναζητῶν τὴν λύτρωσιν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἀσκήσιν, ἀπεφάσισε νὰ ἐγκαταλείψῃ ταύτην καὶ νὰ ἐπιδοθῇ εἰς ἐκείνην τοῦ στοχασμοῦ. Ἡ ὁδὸς αὕτη, ἐν συγκρίσει πρὸς ἐκείνην τῶν ἀσκητικῶν ἀκροτήτων, θεωρεῖται ὡς ἡ «μέση ὁδός» (madhya marg). Ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ Neranjara κιάτωθεν ἐνὸς δένδρου καθήμενος ὁ πρὸ ὀλίγου ἀσκητῆς εὔρε τὴν φώτισιν (bodhi), γενόμενος πλέον ὁ Βούδδας, ὁ πεφωτισμένος. Μετὰ ἀπὸ πολλοὺς πειρασμοὺς ἀπεφάσισε νὰ κηρύξῃ τὴν ὑπ' αὐτοῦ μόνου ἀνευρεθεῖσαν ὁδὸν τῆς λυτρώσεως εἰς τοὺς συμπατριώτας του, πρὸς τοῦτο δὲ ἐκήρυξεν εἰς τὸ ἕλκος τῶν δορκάδων παρὰ τὴν πόλιν Benares τὸ πρῶτον τοῦ κήρυγμα, θέσας οὕτω εἰς κίνησιν τὸν τροχὸν τῆς διδασκαλίας. Τὸ κήρυγμα τοῦτο εἶναι γνωστὸν εἰς τὴν βουδδιστικὴν παράδοσιν ὡς τὸ «D h a r m a c a k r a p r a v a r t a n a s u t r a» καὶ περιελάμβανε τὰς τέσσαρας βασικὰς ἀληθείας περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ πόνου καὶ τῆς θλίψεως, ὡς καὶ τοῦ τρόπου ἀπαλλαγῆς ἐξ αὐτῶν. Εἰς τὸ ὑπὸ αὐτοῦ ἱδρυθὲν τάγμα, μετὰ τὴν περὶ αὐτὸν συγκέντρωσιν τῶν πρώτων μαθητῶν, ἀνῆκον μόνον ἄνδρες, βραδύτερον δ' ἐπέτρεψε τὴν εἰσοδὸν καὶ εἰς γυναῖκας. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ τάγμα τῶν μοναχῶν καὶ μοναζουσῶν ὑφίστατο καὶ μία κοινότης ἐκ λαϊκῶν μελῶν, οἵτινες παρέμενον εἰς τὰς ἐν τῷ κόσμῳ ἐργασίας των, ἀκολουθοῦντες ὠρισμένα καθήκοντα. Ἡ διαφορὰ παρὰ ταῦτα τῆς μοναστικῆς κοινότητος ἐκ τῆς λαϊκῆς ἦτο οὐσιαστικὴ, δεδομένου ὅτι οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν λαϊκὴν κοινότητα δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχουν τὴν λύτρωσιν, εἰ μὴ μόνον μίαν εὐνοϊκωτέραν βιοτικὴν ὑπαρξίν, κατὰλληλον διὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς λυτρώσεως. Εἰς μίαν ἐπερχομένην ἀναγέννησιν δύνανται οὗτοι νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐκ τοῦ σαρσάρικοῦ νόμου καὶ τὴν λύτρωσιν. Ὁ Βούδδας ἐδίδαξεν ἐπὶ μίαν τεσσαρακονταετίαν ἐπὶ τῆς πεδιάδος τοῦ Γάγγη ποταμοῦ, ἀπεβίωσεν εἰς ἡλικίαν 80 ἐτῶν εἰς τὴν περιοχὴν K u s i n a g a r i κατὰ τὸ ἔτος 480 περίπου, εἰσελθὼν εἰς τὸ μεταφυσικὸν Νιρβάνα, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ τὸ ὕψιστον ἡθικὸν ἰδεῶδες, τὴν ὑψίστην λυτρωτικὴν πραγματικότητα τῶν Βουδδιστῶν. Παρ' ὅλον ὅτι

έχουν ὦτα, διὰ τὰ ἀκούουσιν»<sup>41</sup>, ἐγείρει μίαν ἐκτεταμένην, εἰς πλάτος ἐκτεινόμενην, ἀξίωσιν ἀπολυτότητας, ἡ ὁποία, ὅπως τονίζει καὶ ὁ G. Mensching<sup>42</sup>, φέρει ἓνα σχετικὸν χαρακτῆρα, διότι ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπαρξιν μελλοντικῶν ὡς καὶ προηγηθέντων, τουτέστι τοῦ παρελθόντος, Βουδδῶν.

Εἰς τὸν παρόντα κοσμικὸν κύκλον, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ Γοτάμα, ὁ ἱστορικὸς Βούδδας, εἶναι ὁ μοναδικὸς λυτρωθεὶς, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ ὑποδεικνύῃ ἔχι μόνον εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Θεοὺς τὴν ὁδὸν πρὸς λύτρωσιν.

Εἰς τὴν Sutta - Pitaka, Majjhima - Nikaya 26, λέγει ὁ Βούδδας:

«Ὁ τῶν ὅλων δαμαστής, ὁ πάνσοφος ἐγὼ εἰμι.

Ἐξ ὅλων τῶν φαινομένων ἐγὼ εἰμι ὁ ἀκηλίδωτος,

Ἐξ ὅλων παραιτούμενος,

διὰ τῆς καταργήσεως τῶν παθῶν λυτρωθεὶς

δι' ἐμοῦ τοῦ ἰδίου ἐλθὼν εἰς γνῶσιν.

Ποῖον θὰ ἡδυνάμην νὰ χαρακτηρίσω ὡς διδάσκαλόν μου;

ὁ ἱστορικὸς Βούδδας θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸν τοῦ ὡς ἀνθρώπου, ὅστις ἤθελε ν' ἀποτελῇ διὰ τοὺς ἄλλους τὸν «ὁδοδείκτην» πρὸς τὴν σωτηρίαν των, δὲν ἦτο, οὔτε θεωρεῖτο ἐκ μέρους τοῦ πρωταρχικοῦ τάγματος καὶ ἐκ τοῦ ἐξ αὐτοῦ προελθόντος χιναγιανικοῦ Βουδδισμού ὡς σωτήρ. Δὲν ἴσταται οὗτος εἰς τὸ κέντρον τοῦ πρώτου τούτου ὀχλήματος, ἀλλ' αὕτη αὕτη ἡ διδασκαλία του, ἡ ὁποία ἐγένετο ἀφορμὴ ἐρίδων μεταξὺ τῶν μοναχῶν του. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ λόγοι, τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος εἶπε πρὸς τοὺς μαθητάς του περὶ τῆς διδασκαλίας του, εὐρισκόμενος ἤδη ἐπὶ τῆς ἐπιθανατοῦ κλίνης του, διὰ τῶν ὁποίων προειδοποιεῖ τρόπον τινα τοὺς μαθητάς του, ὅτι ἡ διδασκαλία του σὺν τῷ χρόνῳ θὰ φθίρεται, μετὰ παρέλευσιν δὲ 5.000 ἐτῶν δὲν θὰ δύναται τις νὰ τὴν ἀναγνωρίσῃ. Μετὰ ταῦτα θὰ ἔλθῃ ὁ ἀναμενόμενος νέος Βούδδας, ὁ ὁποῖος καὶ πάλιν θὰ κηρύξῃ ἐκ νέου τὴν γνῶσιν. Ἡ διδασκαλία τοῦ ἱστορικοῦ Βούδδα ἀπετέλεσε πόλον ἑλξεως καὶ «σημεῖον ἀντιλεγόμενον» μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς κοινότητός του, ἡ ὁποία εἰς ἐκάστην σύνοδον διεσπᾶτο εἰς περισσοτέρας αἱρέσεις. Ὁ φανατισμὸς μεταξὺ των ἦτο πάντοτε φορτισμένος, οἱ μοναχοὶ διεκρίνοντο εἰς «ὀρθοδόξους - πρεσβυτέρους» καὶ εἰς αἱρετικούς μὲ οὐσιώδη διαφορὰν καὶ ἀπόκλισιν συνισταμένην εἰς τὸν τρόπον ἐπιτεύξεως τοῦ φωτισμοῦ. «Ἡ διένεξη αὕτη εἶχε μεγίστην ἱστορικὴν σημασίαν διότι ἀπ' αὐτῇ θὰ ξεκινήσῃ ἡ μεγάλη διαίρεση τοῦ Βουδδισμού σὲ δύο κλάδους: τῆς «Χιναγιάννα», τοῦ «μικροῦ ὀχλήματος» καὶ τῆς «Μαχαγιάννα», τοῦ «μεγάλου ὀχλήματος», ποὺ ἐκδηλώνεται σαφέστατα ἀπὸ τὸν 1ον αἰῶνα μ.Χ. καὶ πέρα» (Δ. Βελισσαροπούλου, Ἱστορία τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας, Ἀθήνα 1981<sup>2</sup>, σ. 290. Πρβλ. καὶ G. Mensching, Die Söhne Gottes, R. Löwit, Wiesbaden, σελ. 42. ἐξ., A. Bureau, W. Schubring, C. von Füller - Haimendorf, Die Religionen Indiens, III. Buddhismus - Jinnismus - Primitivvölker, Stuttgart 1964, 11 ἐξ., F. König - H. Waldenfels, Lexikon der Religionen, Freiburg 1988, 74 ἐξ.).

41. Πρβλ. Mahavaga I, 5 (Μετάφρασις ὑπὸ Oldenberg), ἐν: G. Mensching, Buddhistische Geisteswelt, 29. Textsammlung 1955.

42. Mensching, G., ἔνθ' ἄνωτ., 23.

Οὐδένα διδάσκαλον εἶχον,  
παρόμοιους πρὸς ἐμὲ δὲν θὰ εὐρεθῇ.  
Εἰς τὸν κόσμον τοῦτον μὲ τοὺς Θεοὺς του  
οὐδεὶς ἀντάξιός μου ὑπάρχει.  
Ἐγὼ εἶμαι ὁ ὕψιστος διδάσκαλος,  
Ἐγὼ εἶμαι ὁ Εἷς καὶ ὁ πλήρως ἀφυπνισθείς,  
ὁ ψυχρὸς γενόμενος.  
Εἶμαι ὁ λελυτρωμένος»<sup>43</sup>.

“Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διδασκαλίαν ἀναφέρεται εἰς τὸ D h a m m a -  
p a d a m 273:

«Ὑπάρχει μόνον μία ἀλήθεια,  
ὅτι ὁ κόσμος εἶναι πλήρης θλίψεως,  
μόνον μία ὁδὸς ἐξ αὐτῆς,  
μόνον αὕτη ἡ ὁδὸς θὰ σᾶς ἀνακοινωθῇ.  
Ἀπαρνηθῆτε! Καὶ ἡ πύλη τῆς σωτηρίας  
ἀνοίγεται ἐνώπιόν σας εὐρεῖα.  
Εὐτυχὴς ὁ ἀνὴρ, ὁ ὁποῖος, βλέπων,  
ταύτην εὐρίσκει»<sup>44</sup>.

Ἡ διδασκαλία ἐπομένως, ἡ ὁποία ὡς εἰδικὴ διδασκαλία περὶ σωτηρίας  
δέον νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν λύτρωσιν ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἀναγενέ-  
σεων, τουτέστιν ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ κακοῦ, τῆς «θλίψεως», θεωρεῖται ὡς σω-  
τηριολογία καὶ μόνον. Παντὸς εἶδους συλλογισμοί, σχόλια καὶ σκέψεις περὶ  
προβλημάτων ἢ ἐρωτήσεων, αἱ ὁποῖαι οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν ἐνταῦθα, ἀπορ-  
ρίπτονται κατηγορηματικῶς. Παρ’ ὅλον ὅτι ὁ Βούδδας ἀπορρίπτει τὴν τάξιν  
τῶν Καστῶν καὶ τὴν αὐθεντικότητά τῶν Βεδῶν καὶ ἀντιμετωπίζει διὰ τῆς  
σιωπῆς τοῦ ἐρωτήματα τεθέντα εἰς αὐτὸν ἐκ μέρους τῶν διαφόρων σχολῶν,  
ὡς τῆς M i m a m s a, τῆς S a n k h y a, τῆς Y o g a, καὶ ἄλλων φιλοσοφι-  
κῶν συστημάτων καὶ τάσεων τῆς ἐποχῆς του, φανεροῦται ἡ διαμαρτυρία του  
ἐναντίον τῆς ἀφελοῦς διδασκατικῆς δραστηριότητος τῶν Βραχμάνων, τῆς ἐκφυ-  
λισμένης εἰς λεπτολογίας, ἐναντίον τῶν παντὸς εἶδους ἀντιλήψεων καὶ δοξα-  
σιῶν, αἱ ὁποῖαι συνήθως κατεγίνοντο μὲ ἀξιώσεις περὶ ἀλαθῆτος.

Εἰς τὴν S u t t a n i p a t a 791 προβάλλει ἡ ἀκόλουθος κρίσις περὶ  
τῆς σωτηριολογίας ταύτης:

43. Seidenstücker, K., Pali - Buddhismus in Übersetzungen, Breslau  
1923, 332.

44. Πρβλ. Mensching, G., ἐνθ’ ἄνωτ., 240.

«Τὸ ἐν ἀφήνει τις, τὸ ἄλλο λαμβάνει,  
 πότε ἀκολουθεῖ τις τὴν διάθεσίν του,  
 πότε παραμένει δεσμευμένος εἰς αὐτήν,  
 "Ἄλλοτε μὲν εὐρίσκεται ἐδῶ,  
 "Ἄλλοτε τρέπεται πρὸς τὰ ἐκεῖ.  
 'Ομοιάζει πρὸς πίθηκον,  
 ὁ ὁποῖος ἀναπηδᾷ ἀπὸ κλάδου εἰς κλάδον»<sup>45</sup>.

Ὁ Βούδδας ἀπαιτεῖ ἀπὸ ἑνα ἑκαστον τῶν Μοναχῶν τοῦ τὴν ἰδίαν, τὴν ἀτομικὴν του ἀπόφασιν, τὴν ἀτομικὴν του κρίσιν βάσει τῆς ἰδίας του ἐμπειρίας καὶ γνώσεως τῆς καταστάσεως (ὑπάρξεως) τοῦ κακοῦ:

«ὦ Μοναχοί, ἀναζητήσατε φανούς  
 καὶ καταφύγιον ἐντὸς ὑμῶν,  
 οὐδαμοῦ ἄλλαχοῦ!»,

προτρέπει ὁ Βούδδας τοὺς Μοναχοὺς τοῦ εἰς τὸ κείμενον D i g h a - N i k a y a XXVI, 27<sup>46</sup>.

Ἡ λύτρωσις εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον ἐξ ἰδίων δυνάμεων. Αἱ αὐθεντικῶς, στηριζόμεναι ἐπὶ τῆς παραδόσεως, ἐπὶ τῆς ἀποκαλύψεως τῶν Βεδῶν, διακηρυχθεῖσαι λυτρωτικαὶ ὁδοὶ διαφόρων κατευθύνσεων δὲν δύνανται νὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν περιπόθητον τελικὴν ἀπελευθέρωσιν.

Εἰς τὴν D i g h a - N i k a y a XII, 8 ἐξ. διαφοροποιεῖται ὁ Βούδδας εἰς ἓν τῶν κηρυγμάτων του, τὸ ὁποῖον ἐκήρυξε μετὰ τὴν διαμάχην του μὲ τοὺς προσκεκολλημένους εἰς τὴν παράδοσιν Βραχμάνας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μοναδικὴν ὁδὸν τὴν ὀδηγοῦσαν εἰς ἐπίτευξιν τῆς λυτρώσεως. Ἐνταῦθα ὁ Βούδδας ἐκφράζει τὴν ἀντίθεσιν τοῦ πρὸς τοὺς Βραχμάνας διδασκάλους, ἐπιρρίπτων εἰς αὐτοὺς τὴν μομφήν, ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν διδασκάλων τούτων, οἱ ὅποιοι μεταδίδουν περαιτέρω τὴν μακραίωνα ἀρχαίαν παράδοσιν — ἀρχῆς γενομένης ἐκ τῶν σοφῶν τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς — εἶδε («τὸ Βράχμαν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον»· ἐπομένως οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν εἶχεν ἄμεσον θεώρησιν, διὰ τῆς ὁποίας, ἢ τῇ βοήθειᾳ τῆς ὁποίας — στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς-προσωπικῆς του πλέον ἐμπειρίας — θὰ ἠδύνατο νὰ ἐγείρῃ οἰανδήποτε ἀξίωσιν περὶ ἀποκλειστικότητος τῆς ἀληθείας<sup>47</sup>.

Εὐκρινεσττέρα καθίσταται ἡ ἀντίληψις τοῦ Βούδδα ἐν τούτοις εἰς τὴν

45. Πρβλ. Oldenberg, H., Buddha. Sein Leben - Seine Lehre - Seine Gemeinde. Taschenbuchausgabe 1961, 75.

46. Πρβλ. Mensching, G., ἐνθ' ἄνωτ., 89.

47. Seidenstücker, K., Pali - Buddhismus in Übersetzungen, Breslau 1923, 228. Πρβλ., G. Mensching, Toleranz und Wahrheit in der Religion, Heidelberg 1955, 135.



πολύ γνωστήν παραβολήν περί τῶν ἐκ γενετῆς τυφλῶν, τὴν ὁποίαν διηγῆθη οὗτος<sup>48</sup> εἰς τοὺς Μοναχοὺς του, ὅταν ἐπληροφορήθη περὶ τῶν ἐρίδων τῶν φανατικῶς μεταξύ των διακειμένων ἀσκητῶν, οἵτινες κατηγόρουν ὁ εἰς τὸν ἄλλον ὡς αἰρετικόν. Ἀποδίδομεν ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ τὴν παραβολήν. Κατὰ τὸ κείμενον, εἰς βασιλεὺς συγκεντρώνει τοὺς ἐκ γενετῆς τυφλοὺς μιᾶς πόλεως, διατάσσει νὰ προσαγάγουν ἓνα ἐλέφαντα, τὸν ὁποῖον ἕκαστος ἐκ τῶν τυφλῶν ἐγγίζει, τουτέστι ψαύει διὰ τῶν χειρῶν, ἐν μόνον μέρος τοῦ ἐλέφαντος, ἦτοι κεφαλὴν, ὦτα, ὀδόντα, προβοσκίδα, κορμόν, πόδα, ἢ ὀπίσθιον μέρος κ.λ.π. Μετὰ ταῦτα ἀπαιτεῖ ὁ βασιλεὺς ἐκ τῶν τυφλῶν νὰ τοῦ δώσουν μίαν περιγραφὴν περὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἐλέφαντος. Οἱ τυφλοὶ ἔδωκαν εἰς τὸν βασιλέα τὴν ἀκόλουθον ἀπάντησιν: «Ὁ ἐλέφας ὁμοιάζει πρὸς λέβητα!», «Ὁ ἐλέφας ὁμοιάζει πρὸς τὸν κορμόν τοῦ ἀρότρου!», «Ὡς ὁ ὀρθοστάτης εἶναι ὁ ἐλέφας!», «Ὡς ἡ ἀποθήκη καρπῶν εἶναι ὁ ἐλέφας!», κ.λ.π. Ἐν κατακλειδί ἀναφέρεται: «Καὶ ἐν μέσῳ ἀλλалаγμῶν: «Οὕτως εἶναι εἰς ἐλέφας, εἰς ἐλέφας δὲν ἔχει τοιαύτην ὄψιν, δὲν ὁμοιάζει εἰς ἐλέφας οὕτως, εἰς ἐλέφας ὁμοιάζει ἄλλως», συνεπλάκυσαν καὶ διεπληκτίζοντο μετὰ τῶν... Παρομοίως, ὁ Μοναχοί, συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς πλανοδίους (ἐπαίτας) - ἀσκητὰς διαφόρων κατευθύνσεων. Τυφλοὶ καὶ κωφοὶ δὲν δύνανται νὰ διαγνώσουν πόθεν ἐξαρτᾶται καὶ πόθεν δὲν ἐξαρτᾶται ἡ ἀλήθεια. Ἐν ἀγνοίᾳ εὐρισκόμενοι τῆς ἀληθείας καὶ ἐκεῖνου, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἡ ἀλήθεια, πλῆττονται καὶ τραυματίζονται οἱ ἐριστικοί, οἱ φιλέριδες, οἱ εἰς λογομαχίας περιπίπτοντες αὐτοὶ ἄνθρωποι, ὁ εἰς ἐναντίον τοῦ ἄλλου μὲ δριμείας λέξεις... Οὕτως ἀκούει τις περιπλέκονται ὠρισμένοι ἀσκηταὶ καὶ Βραχμᾶνες εἰς αὐτὰ τὰ πράγματα, διαφιλονεικοῦν καὶ περιέρχονται εἰς ἀντιλογίας οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι μόνον ἐν μέρος τοῦ ὅλου βλέπουν»<sup>49</sup>.

Ἡ παραβολὴ αὕτη εἶναι ἡ κλεῖς πρὸς κατανόησιν τῆς ἀπαιτήσεως ἀπολυτότητος περιεκτικῆς μορφῆς, ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν Βούδδαν. Κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ G. Mensching, διαπιστοῦνται τὰ ἀκόλουθα: «Ὅπως ἀκριβῶς ἕκαστος τῶν ἐκ γενετῆς τυφλῶν ἔχει πράγματι ἐπαφὴν μετὰ τοῦ πραγματικῶς ὑπάρχοντος ἐλέφαντος, οὕτως ἀκολουθοῦν ἐπίσης ξέναι θρησκευτικαὶ δηλώσεις, τουτέστι μαρτυρίαι μετὰ ἀπὸ μίαν καθαρὰν συνάντησιν μετὰ τῆς θείας πραγματικότητος. Ἐκτὸς τούτου αἱ μαρτυρίαι - δηλώσεις αὗται κατέχουν συμβολικὸν χαρακτῆρα, διότι οἱ ἐκ γενετῆς τυφλοὶ χαρακτηρίζουν τὸ ψηλαφητὸν μέρος τοῦ ἐλέφαντος συμφῶνως πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι ὁμοιον καὶ εἰς αὐτοὺς ἤδη γνωστὸν, καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸν διὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἐλέφαντος. Ὅπως ἐπομένως ἡ γνῶσις τῶν τυ-

48. Udana VI, 4.

49. Seidenstücker, K., Pali-Buddhismus in Übersetzungen, Breslau 1923, 162 ἐξ.



φλῶν κατέχει μόνον μερικὸν χαρακτήρα, οὕτως ἀκριβῶς θεωρεῖται ἐκάστη τῶν θρησκευτικῶν μαρτυριῶν - δηλώσεων τῶν Βραχμάνων καὶ Ἀσκητῶν, ταγμάτων καὶ αἱρέσεων. Κατὰ συνέπειαν εἶναι ἀδικαιολόγητος ἡ ἀξίωσις περὶ ἀπολύτου ἀκριβείας (ὀρθότητος), τὴν ὅποιαν ἐγείρουν οἱ τυφλοὶ, ὅπως καὶ οἱ Βραχμᾶνες καὶ οἱ Ἀσκηταί. Ἐφ' ὅσον ὁ Βούδδας εἰς ξένας θρησκευτικὰς δηλώσεις - μαρτυρίας ἀναγνωρίζει μίαν βασικὴν προσέγγισιν τοῦ θεοῦ ὑφ' οἷανδὴποτε μορφήν, τοποθετεῖται ἐπὶ μιᾶς θέσεως καθαρᾶς περιεκτικῆς, οὐσιαστικῆς ἀνοχῆς<sup>50</sup>. Μετὰ τῆς θέσεως ταύτης συνδέεται ἡ βεβαιότης περὶ ἐπιτεύξεως τοῦ πλήρους φωτισμοῦ κατὰ τὴν ἐντεῦθεν τοῦ τάφου ζωὴν. Αἱ ξέναί δηλώσεις - μαρτυρίαι ἐν τῇ πολλαπλότητι των προσεγγίζουν ἢ ἐκτείνονται, κατὰ ταῦτα, μέχρι τῆς αὐτῆς πνευματικῆς Πραγματικότητος, τὴν ὅποιαν ὁ Βούδδας ἐπέτυχε καὶ ἐδέχθη ὡς τὸ «N i b b a n a τῆς ἐπιγείου τάξεως». Προσέτι ἡ ἰδία διδασκαλία σημαίνει δι' αὐτὸν μόνον μίαν «σχεδία», ἡ ὅποια φέρει εἰς τὸ ρεῦμα, τὸ ὁποῖον ὀδηγεῖ πρὸς τὴν λύτρωσιν, ἐν σχετικῶν μέσον, τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν ἀξίαν ἀφ' ἑαυτοῦ διαθέτει, καὶ περὶ τοῦ ὁποίου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δευτερεύουσαν ποιότητά του, δὲν ἀξίζει νὰ διαφιλονικῇ τις. Εἰς Μοναχὸς ἐκφράζει ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ τὰ ἀκόλουθα<sup>51</sup>:

«Πάλαι ποτὲ διακατειχόμεθα ἡμεῖς  
ὑπὸ νοσταλγίας τῶν λόγων τῆς ἀληθείας.

. . . . .

Ἀφ' οὗτου ἡμεῖς περιήλθομεν εἰς τὴν ἀπάθειαν,  
ὅ,τι εἶδομεν, ἠκούσαμεν καὶ ἐσκέφθημεν,  
ὀνομάζουσιν οἱ σοφοί, οἱ ὅποιοι εἶχον τοῦτο διαγνώσει,  
ἓνα παραμερισμόν, μίαν παραμέλησιν καὶ περιφρόνησιν»<sup>52</sup>.

## 2. Ἀσόκα (Ashoka).

Χωρὶς νὰ εἰσερχώμεθα εἰς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν διαφόρων χιναγιανικῶν Σχολῶν, ἀναφερόμεθα ἐνταῦθα ἐν συντομίᾳ εἰς τὴν τοποθέτησιν τοῦ βουδδιστικοῦ Βασιλέως Ἀσόκα<sup>53</sup>, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θρησκευτικὴν

50. Mensching, G., Buddhistische Geisteswelt, Textsammlung 1955, 323 ἐξ.

51. Samyutta - Nikaya, I, 202,10.

52. Πρβλ. Hauer, I. W., Toleranz und Intoleranz im Hinduismus, Saeculum VIII, 1957, 49 ἐξ.

53. Ashoka, ὁ μέγας Ἰνδὸς αὐτοκράτωρ, ὁ θεωρούμενος ὡς ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος τοῦ Βουδδισμοῦ, διότι ὑπεστήριξε τὸν Βουδδισμόν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε κατέστησε τοῦτον ἐπίσημον θρησκείαν τῆς χώρας του. Καταγόμενος ἐκ τῆς δυναστείας «Maurya» δεσπόζει κατὰ τὰ μέσα τοῦ τρίτου π.Χ. αἰῶνος (273-233 π.Χ.), πιθανῶς ἐγγονὸς τοῦ Σελεύκου Νικάνορος, ἱδρυτοῦ τῆς δυναστείας τῶν Σελευκιδῶν. Μετὰ τὸν ὑπερνατικὸν

ἀλήθειαν ξένων θρησκευτικῶν μορφῶν. Ἡ εὐνοϊκὴ φροντίς καὶ πρόνοια τοῦ Βασιλέως Ἀσόκα ὑπὲρ ὅλων τῶν Σχολῶν καὶ κατευθύνσεων εἰς τὸν Βουδδισμόν τῆς ἐποχῆς του, ὡς καὶ ὑπὲρ ὅλων τῶν μὴ βουδδιστικῶν ταγμάτων

αὐτοβυθισμόν του εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Βούδδα ἐπέστρεψεν εἰς τὸν κόσμον, προκειμένου νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Βούδδα εἰς τὴν ἐπικράτειάν του. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ Ἀσόκα διὰ τὸν Βουδδισμόν μανθάνομεν ἐκ τῶν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ὑπὸ δυτικῶν ἐρευνητῶν ἀνκαλυφθεῖσιν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν. Ἐκ τούτων πληροφοροῦμεθα, ὅτι μετενόησε βαθέως διὰ τὴν ἐκστρατείαν του ἐναντίον τοῦ κράτους ἐνὸς ἄλλου Ἰνδικοῦ ἡγεμόνος, τοῦ «Kalinga». Ὁ ἴδιος μαρτυρεῖ τὸν ἀποτροπιασμόν του διὰ μίαν τοιαύτην πολυκίχμακτον μάχην, τὸ θέμα τῆς ὁποίας, ἰδιαιτέρως ἡ σφαγὴ τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ, τὸν συνεχλόνισε βαθύτατα. Διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ του διατάγματος προειδοποιεῖ τοὺς πάντας, ἰδιαιτέρως υἱοὺς καὶ ἐγγονοὺς, ὅπως τοῦ λοιποῦ μηδεμίαν ἐπιδιώξουν κατὰκτισιν διὰ τοῦ πολέμου. Μετὰ τὴν ἐπὶ ἓν ἔτος νέαν παραμονήν του εἰς βουδδιστικὸν μοναστήριον ἐπέστρεψε καὶ πάλιν εἰς τὸ βασίλειόν του, ἐνθα ἐπεδόθη εἰς τὴν ἐπιβολὴν καὶ ἐπικράτησιν τῶν ἡθικῶν ἰδεωδῶν τῶν βουδδιστικῶν διδασκαλιῶν. Ἐδίδασκεν ὅτι οἱ ὑπήκοοί του θὰ ἔπρεπε ν' ἀποφεύγουν τὰς δεισιδαιμονίας, νὰ ἐπιδεικνύουν καλωσύνην εἰς τοὺς ὑπηρετάς καὶ ὑποτακτικούς, σεβασμὸν πρὸς αὐτοὺς, οἱ ὅποιοι ἀξιζοῦν σεβασμόν, αὐτοέλεγχον, ἀγάπην καὶ καλωσύνην πρὸς τὰ ζῷα καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Εἷς τινα ἐτέραν ἐπιγραφὴν ἀναφέρεται: «Ἀληθῶς, ἡ ἁμαρτία πρέπει νὰ ἐκρίζωθῃ. Κατὰ τοὺς παρελθόντας αἰῶνας δὲν ὑπῆρξαν γνήσιοι θεραπευταὶ τοῦ βουδδιστικοῦ Dharma», (τουτέστι τοῦ νόμου, τῆς διδασκαλίας, ἡθικοῦ νόμου, ἡθικῶν καθηκόντων). «Μόνον ὑπ' ἐμοῦ ἐτέθησαν εἰς ἐνέργειαν τοιοῦτοι θεραπευταὶ τοῦ Ντάρμα. Ἐν μέσῳ ὅλων τῶν θρησκευτικῶν ὁμολογιῶν (αἱρέσεων) φροντίζουσιν οἱ θεραπευταὶ οὗτοι διὰ τὴν ἀνόρθωσιν καὶ αὐξήσιν τοῦ Ντάρμα καὶ διὰ τὴν πρόδον καὶ εὐτυχίαν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἀφιερωθῇ εἰς αὐτόν». Τοιαύτης παιδείας τυχὼν ὁ Ἀσόκα κατάρθωσεν ὅχι μόνον νὰ μεταβάλῃ τὸν Βουδδισμόν ἀπὸ μικρὰν Ἰνδοῦστικὴν αἰρετικὴν κοινότητα εἰς μίαν μεγάλην θρησκείαν, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν ἐπιβάλῃ ὡς τὴν ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ Ἰνδικοῦ κράτους. Εὐλόγος καθίσταται ἐπομένως ἡ διεξαχθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ ἱεραποστολὴ πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οὕτως ἐξάπέστειλεν ἱεραποστόλους πρὸς τὴν Κεϋλάνην, τὸ Κασμίρ, τὸν Ἀντίοχον Β' τῆς Συρίας, τὸν Πτολεμαῖον τὸν Β', τὸν Ἀντίγνον Γονατᾶν καὶ τὸν Ἀλέξανδρον Β' τῆς Ἠπείρου, τὴν Ὑπονατθᾶν (τουτέστι τὴν «χώραν τῶν Ἑλλήνων», τὴν Βακτριανὴν καὶ Σογδιανήν), τὴν Μπούρμα. Τὴν Κεϋλάνην προσηλύτισεν εἰς τὸν Βουδδισμόν ὁ «Mahinda», υἱὸς ἡ νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Ἀσόκα. Μετὰ ταῦτα ὁ Βουδδισμὸς διεδόθη εἰς Κίναν, βραδύτερον εἰς Ἰαπωνίαν, Ἰνδοκίναν καὶ τὰς νήσους τῆς Μαλαισίας. Ἡ ὥθησις, τὴν ὁποίαν ἔδωκεν ὁ Ἀσόκα εἰς τὸν Βουδδισμόν, ἦτο τοιαύτη ὥστε προσήρχοντο εἰς αὐτὸν ἀμέτρητα πλήρη. Μεταξὺ τούτων εἰσῆλθον καὶ ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι μετ' οὐ πολὺ ἤρchiσαν νὰ ἐμφανίζουσιν σοβαρὰς ἀποκλίσεις, αἱ ὁποῖαι ἡλλοίωνον τὸ καθαρὸν βουδδιστικὸν δόγμα. Ὡς ἐκ τούτου ἤρchiσαν συζητήσεις καὶ αἱ διαφιλονεικίαι ὠξύνθησαν εἰς βαθμὸν ὥστε ὁ ἴδιος ὁ βασιλεὺς Ἀσόκα ἠναγκάσθη νὰ συγκαλέσῃ πρὸς κατευνασμόν τῶν πνευμάτων τῶν μοναχῶν νέαν σύνοδον, τὴν τρίτην κατὰ σειράν βουδδιστικὴν σύνοδον, εἰς τὴν πρωτεύουσιν τοῦ βασιλείου του «Pataliputra», περὶ τὸ 250 π.Χ. Ὑπὸ τῆς συνόδου ταύτης ἠναγκάσθησαν πολλοὶ ἐκ τῶν μοναχῶν νὰ ἀποβάλουν τὸ μοναχικὸν των σχῆμα, δεδομένου ὅτι διαρκούσης τῆς συνόδου προέκυψε μεγαλύτερον τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν «Νεωτέρων», οἱ ὅποιοι ἐχαρακτηρίζοντο ὡς «Sārvastivādīn», καὶ τῶν «ὀρθοδόξων» οἱ ὅποιοι ἐχαρακτηρίζοντο ὡς «Śhātvira» ἢ «Vibhāiyavādīn», ὑπερ σημαίνει τοὺς «ὑπερασπιστάς ἐκείνου τὸ ὅποιον πρέπει νὰ διακρίνεται». Οἱ «πρεσβύτεροι» καὶ «ὀρθόδοξοι» ἐπεκράτησαν, ὡς φαίνεται, ἐναντι τῶν «νεωτέρων» καὶ

και θρησκευτικών κοινοτήτων δύναται να θεωρηθῇ οὐχὶ μόνον ὡς ἔκφρασις μιᾶς ἐπιτηδείου καὶ ἱκανῆς πολιτικῆς τάσεως ἀνοχῆς, ἀλλ' ὅτι ἐνταῦθα προκύπτει περιεκτική, οὐσιαστική ἀνοχή ἐκ τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι εἰς ὅλας τὰς θρησκείας καὶ τὰς αἱρέσεις ὅπισθεν μιᾶς φανεραῖς πολλαπλότητος, τουτέστιν ὅπισθεν τοῦ «ἐπουσιώδους», ἐνεργεῖ τὸ «οὐσιώδες», ἐντὸς τοῦ ὁποίου τὰ πάντα, τουτέστιν ὅλα αἱ θρησκείαι καὶ αἱρέσεις, εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Ἐπειδὴ ἡ θρησκευτική ἠθική τῶν αἱρέσεων καὶ ταγμάτων συχνάκις ἄνευ ἐτέρου δὲν συμφωνοῦν μετὰ τῶν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοῇται αὕτη ἐνταῦθα, ἀλλὰ μόνον μία βασικὴ προσέγγις μετ' ἐκείνην τὴν Πραγματικότητα, ἡ ὁποία ἐννοεῖται ὅπισθεν τῶν διαφόρων θρησκευτικῶν μορφῶν (τύπων). Δι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἀσόκα, ὅπως ἀναφέρεται εἰς τὸ γνωστὸν 12ον θεμελιῶδες Διάταγμα τοῦ Girnar (Kathia war), ἔθεσε τὸ βάρος πρὸ παντὸς ἐπὶ τοῦ ὅτι «εἰς ὅλας τὰς αἱρέσεις ὑφίσταται μία αὔξησις τοῦ οὐσιώδους κατὰ πολλαπλοῦν τρόπον... Ὅποιος πάντοτε ἐξυμνεῖ τὴν αἵρεσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ὁ ἴδιος, ἢ μέμφεται τὰς ἄλλας αἱρέσεις, καὶ πράττει τὸ πᾶν διὰ λόγους συμπαθείας πρὸς τὴν ἰδικήν του αἵρεσιν καὶ ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ἐγκωμιάσῃ (ἐξυμνήσῃ) αὐτήν, οὗτος βλάπτει, ἐὰν πράττῃ οὕτως, μόνον τὴν ἰδικήν του αἵρεσιν περισσότερο. Διὰ ταῦτα ἡ σύμπνοια καὶ ἡ ὁμόνοια μόνον εἶναι καλὴ: δηλαδὴ θὰ πρέπει ἕκαστος νὰ ἀκούῃ τὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν τοῦ ἄλλου (dhamma) καὶ νὰ τὴν ἀκολουθῇ»<sup>54</sup>. Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἔχει ἤδη γίνῃ σαφές, ὅτι ξέναι θρησκευτικαὶ μαρτυρίαι περὶ ἀληθείας εἶναι μόνον σχετικῆς, μερικῆς ἔκφρασις τῆς ἐμπειρίας τῆς μιᾶς ἱερᾶς Πραγματικότητος, χωρὶς νὰ ἀπομακρύνεται τις ἐκ τῆς ὁμολογίας τῆς ἰδικῆς του, τῆς βουδδιστικῆς λυτρωτικῆς ὁδοῦ.

### 3. Ναγκαρτζιούνα (Nagarjuna).

Ἐναντι τοῦ Χιναγιάννα Βουδδισμοῦ, τῆς ἀποκλειστικῆς ἐκ Μοναχῶν θρησκείας μετὰ μιᾶς προσηρτημένης ἐκ λαϊκῶν κοινότητος, ἐν τῇ ὁποίᾳ μόνον οἱ Μοναχοὶ εἶναι ἱκανοὶ πρὸς αὐτολύτρωσιν, φαίνεται εἰς τὸ «Μέγα Ὀχημα», τὸν Μαχαγιάννα Βουδδισμόν, τὴν λυτρωτικὴν θρησκείαν μετὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ Bodhisattva, τὸ ὁποῖον φέρει εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τὴν ποθητὴν

«αἰρετικῶν». Ὡς δεικνύουν τὰ τρία διατάγματα τοῦ Ἀσόκα οἱ «αἰρετικοὶ» κατεδικάσθησαν μετὰ τὴν αἰτιολογίαν τῆς προκλήσεως σχίσματος καὶ ἠναγκάσθησαν εἰς ἐξορίαν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ «Madhyantika» εἰς τὸ Κασμίρ. (Πρβλ. G. Mensching, Die Söhne Gottes, Aus den Heiligen Schriften der Menschheit, R. - Löwit, Wiesbaden, 2. Aufl. σ. 63 ἐξ., A. Bareaux, Die Religionen Indiens, III. Buddhismus - Jainismus - Primitivvölker, ἐν Die Religionen der Menschheit, von C. M. Schröder (Hrsgbr), 13, Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1964, σ. 70 ἐξ., καὶ Δ. Βελισσαρόπουλος, Ἱστορία τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας, Ἐκδ. «Δωδώνη», Ἀθήνα 1981<sup>2</sup>, σ. 314 ἐξ.).

54. Winternitz, M., Der ältere Buddhismus. Religionsgeschichtliches Lesebuch 11, 1929, 150 ἐξ.

ἀπελευθέρωσιν, μία ὀλίγον διαφορετικὴ ἀξίωσις περὶ περιεκτικῆς ἀπολυτότητος. Ἡ σχέσις πρὸς μίαν ὑπέρχρονον ἱερὰν προσωπικότητα, ἡ ὁποία ἐγένετο Βούδδας ἢ *Bodhisattva* εἶναι πολλαπλῶς ἀποκλειστικῆς φύσεως, ἔστω καὶ ἂν φαίνεται σχετικὴ, ἐπεὶ αὗται παριστοῦν ἐκδηλώσεις μιᾶς ἀπολύτου πνευματικῆς Πραγματικότητος, τουτέστι τῆς φύσεως τοῦ Βούδδα. Ἐκτὸς τούτου προκειμένου νὰ κερδίσουν περισσοτέρους ἀνθρώπους καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσουν εἰς τὴν λύτρωσιν, εἶναι ἀναγκαῖα «ἡ κατάλληλος χρῆσις τῶν μέσων», τὰ ὁποῖα ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἀποδοχὴν καὶ προσαρμογὴν πολλῶν στοιχείων τῆς βραχμανικῆς καὶ τῆς Ἰνδικῆς λαϊκῆς θρησκείας, βραδύτερον δὲ καὶ τοῦ μαγικῶς προσδιοριζομένου Ταντρισμοῦ, καὶ τὰ ὁποῖα ἐγένοντο οὕτω ἐν τμήμα τῆς βουδδιστικῆς λυτρωτικῆς ὁδοῦ. Τοῦτο εὐρίσκει τὴν δικαιολόγησίν του εἰς τὴν ἐπαναχρησιμοποιηθεῖσαν διδασκαλίαν περὶ τῆς διπλῆς ἀληθείας, ὅπως ἐκφράζεται ἰδιαιτέρως ὑπὸ τοῦ *Ναγκαρτζιούνα*<sup>55</sup>, τοῦ σημαντικοῦ

55. *Nagarjuna*, ὁ πρῶτος τῶν μεγαλύτερων φιλοσόφων τοῦ Μαχαγιάννα Βουδδισμοῦ, ζήσας πιθανῶς κατὰ τέλη τοῦ Β' μ.Χ. αἰῶνος εἰς τὴν νότιον Ἰνδίαν, σύγχρονος τοῦ βασιλέως *Kaniska*, συμπεριλαμβανόμενος ὑπὸ τῆς Ἰνδικῆς παραδόσεως μεταξὺ τῶν «τεσσάρων Ἠλίων». Ἡ ζωὴ του καλύπτεται ὑπὸ πλήθους θρύλων. Κατὰ τοὺς ἐπικρατεστέρους ἐξ αὐτῶν, φέρεται ὅτι ἐγεννήθη καὶ ἀπεβίωσεν εἰς τὴν χώραν *Andhra*, εἰς τὸ στενὸν περιβάλλον τοῦ βασιλέως *Satavahana*, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπηύθυνε καὶ ἀφιέρωσε τὴν περίφημόν του «Ἐπιστολὴν πρὸς ἕνα Φίλον». «Ἵνεκα τῶν πολλῶν ταξιδίων του εἰς τὰς περισσότερας ἐπαρχίας τῆς Ἰνδίας τὸ ὄνομά του συνδέεται μὲ αὐτάς. Ἰδρυτὴς τῆς Σχολῆς *Madhyamika*, ἐκπροσωποῦσης τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ἀπολύτου κενοῦ. Αὕτη θεωρεῖται ὅτι παριστᾷ τὴν φιλοσοφικὴν ἐπανάστασιν τοῦ Μαχαγιάννα - Βουδδισμοῦ. Ὁ *Nagarjuna* ἀπορρίπτων τὸν πάσης μορφῆς δυαλισμὸν, ἀρνούμενος τὰς ἀντιθέσεις, ὡς τὴν Σαμσάρα καὶ τὸ Νιρβάννα, τὸ Ὄν καὶ τὸ Μὴ-ὄν, προστίμησε νὰ διδάξῃ τὴν «μέσῃ ὁδῶν» καὶ ὠνόμασε τὴν διδασκαλίαν του *Madhyamika*, ἡ ὁποία ἔθεσε τὰς βάσεις διὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν μαχαγιανιστικὴν σκέψιν. Εἰς αὐτὸν ἀποδίδονται πολυάριθμα ἔργα, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων διεσώθησαν εἰς κινεζικὰς καὶ θιβητικὰς μεταφράσεις. Τὸ σημαντικώτερον τῶν ἔργων του εἶναι τὸ «*Mulamadhyamakakarika*», τουτέστι «Διδασκαλὶα ἄσματος περὶ τῆς ἀρχαίας *Madhyamika*» ἢ ἀπλῶς «*Madhyamakasāstra*», ἥτοι κείμενον, τοῦ ὁποῦο συγγραφεὺς ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίν τόσον τοῦ ὄντος, ὅσον καὶ τοῦ μηδενός, ἀπορρίπτων τόσον τὸν χρόνον, ὅσον καὶ τὴν ἱκανότητα γνώσεως, μὴ δεχόμενος τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ τούτου τοῦ σκεπτομένου ἀνθρώπου. Ἀπορρίπτει τόσον τὴν ρεαλιστικὴν, ὅσον καὶ τὴν μηδενιστικὴν ἀποψιν, δεχόμενος ὅτι τὰ πάντα οὔτε ὑπάρχουν, οὔτε δὲν ὑπάρχουν, οὔτε σύνθετα εἶναι, οὔτε ἀπλᾶ. Τὸ μόνον, τὸ ὁποῖον ὑφίσταται εἰς τὸν κόσμον, εἶναι τὸ «κενὸν» τοῦ σύμπαντος. Κατ' αὐτὸν δὲν ὑφίσταται οὔτε ἡ ἰδέα τῆς Σαμσάρα, τῶν ἐπανειλημμένων γενέσεων, οὔτε τῆς «*Moksha*», τῆς λυτρώσεως, οὔτε καὶ τοῦ Νιρβάννα. Πιστεύει ὅτι ὁ Βούδδας ἐδίδαξε τὴν θεωρίαν τῆς κενότητος οἰαδήποτε ἰδίας οὐσίας ἢ ὑπάρξεως, δηλαδὴ τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ἀπολύτου κενοῦ τοῦ καθαροῦ ὄντος. Δέχεται τὴν ἰδέαν τῆς θεοποιήσεως τῆς ἐννόμου τάξεως τοῦ σύμπαντος, τῆς «*Dharmakaya*», ἀπορρίπτει ὅμως προσωπικὸν Θεόν. Διδάσκει ὅτι ὑφίστανται δύο βαθμίδες ἀληθείας, ἡ τῆς ἀπολύτου καὶ ἡ τῆς σχετικῆς ἀληθείας. Ἡ διδασκαλία τοῦ Βούδδα περιέχει καὶ τὰς δύο ταύτας βαθμίδας ἀληθείας. Ἡ σχετικὴ ἀλήθεια εἶναι ἀπαραίτητος προβαθμὶς τῆς ἀπολύτου ἀληθείας. Διὰ τὸν *Nagarjuna* τὰ πάντα εἶναι αὐταπάτη καὶ ἀπογοήτευσίς. Ἡ αὐταπάτη καὶ ἀπογοήτευσίς αὕτη εἶναι

μαχαγιανιστικού θεολόγου και φιλοσόφου του Β' μ.Χ. αιώνας. 'Η «μεσαία διδασκαλία» του αναγνωρίζει εις ἅπασαν τὴν γυνῶσιν μόνον ἓν σχετικὸν περιεχόμενον ἀληθείας. 'Αληθῆ πραγματικότητα ἔχει μόνον ἡ ἀκαθόριστος, ἡ μόνον εἰς τὸν στοχασμὸν ἐμπειρικῶς ἀποκτωμένη («κενὸς» (Shunyata), ἡ ὁποία ἐν τῇ συγκεκαλυμμένη μὲν μορφῇ τῆς ὑπάρξεως ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ἀνακυκλήσεως τῶν γενέσεων, ἐν τῇ ἀπολύτῳ δὲ πραγματοποιεῖται διὰ πρώτην φοράν εἰς τὸ Νιρβάνα. 'Η κατωτέρα ἀλήθεια ἐπομένως εὐρίσκεται διεβαθμισμένη εἰς τὰς πολυπλεύρους θρησκευτικὰς μορφάς, ἐνῶ ἡ ὑψίστη ὑφίσταται εἰς τὸν πλήρη φωτισμόν. 'Η ὑψίστη ἀλήθεια ἐμπεριέχει τὴν κατωτέραν. Αὕτη εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τῆς κατωτέρας ἀληθείας ἐκ μέρους ἐκείνου, ὅστις ἐπιδιώκει τὴν λύτρωσιν. 'Ο Ναγκαρτζιούνα διατυπώνει τοῦτο ὡς ἀκολούθως:

«'Η διδασκαλία περὶ τοῦ Dharma τοῦ Βούδδα  
ἐξαρτᾶται ἀπὸ δύο ἀληθείας,  
τῆς κοσμικῶς συγκεκαλυμμένης ἀληθείας  
καὶ τῆς ἀληθείας τῆς ὑψίστης ἐννοίας.  
'Εκεῖνοι, οἱ ὅποιοι δὲν γνωρίζουν τὴν διαφορὰν  
τῶν δύο τούτων ἀληθειῶν,  
δὲν ἀναγνωρίζουν τὴν βαθεῖαν φύσιν  
καὶ ποιότητα τῆς διδασκαλίας τοῦ Βούδδα.

.....  
'Ανεξαρτήτως τῆς συνήθους ἀληθείας  
δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διδαχθῇ ἡ ὑψίστη ἐννοία.  
'Ανεξαρτήτως ἀπὸ τὴν ὑψίστην ἐννοιαν  
δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ τὸ Νιρβάνα»<sup>56</sup>.

Εἰς μαθητῆς τοῦ Ναγκαρτζιούνα ὁ 'Αρυαντέβα (Aryadeva), λέγει:

συνέπεια τῆς ἀγνωσίας, τῆς avidya, ἐν σχέσει πρὸς τὸ κενόν. 'Η λύτρωσις, κατ' αὐτόν, ἀκολουθεῖ, ὅταν γνωρίσῃ ὁ ἄνθρωπος τὸ παγκόσμιον, τὸ καθολικὸν κενὸν τόσον εὐκρινῶς, ὥστε νὰ καταργηθῇ πλήρως ἡ ἀταπότη. Αἱ φανταστικαὶ ἰδέαι του, τέλος, φαίνονται εἰς τὸ ἔργον του «Vigrahavyavartani», εἰς τὸ ὁποῖον ἀπορρίπτει τὰς ἐπιθέσεις πάσης φύσεως ἐκ μέρους τῶν ἐναντίων του ἐπιτιμωμένων, τουτέστι τῶν ρεαλιστῶν, τῶν ἰδεαλιστῶν καὶ τῶν μοραλιστῶν. (Πρβλ. Δ. Βελισσαροπούλου, 'Ιστορία τῆς 'Ινδικῆς φιλοσοφίας, 'Εκδόσεις «Δωδώνη», 'Αθήνα 1981<sup>2</sup>, σελ. 337 ἐξ., A. Bareau, Die Religionen Indiens, III. Buddhismus - Jinitismus - Primitivvölker, ἐν Die Religionen der Menschheit, herausgegeben von C. M. Schröder, Bd. 13, Kohlhammer Verlag Stuttgart 1964, σ. 136, 137, 155-160).

56. Madhyanaika-Sastra XXIV, 8-10. Πρβλ. Walliser, M., Die mittlere Lehre des Nagarjuna nach der tibetischen Version, 1911, 150 ἐξ.

«Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν θρησκείαν διδάσκεται  
 ὑπὸ τοῦ Σεβαστοῦ, τοῦ «T a t h a g a t a», εἰς ἐκείνους,  
 οἱ ὅποιοι ἐπιθυμοῦν τὸν οὐρανόν,  
 (τουτέστιν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι θέλουν  
 νὰ ἀναγεννηθοῦν ὡς θεότητες).  
 Ἀντιθέτως εἰς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἀναζητοῦν τὴν λύτρωσιν,  
 διδάσκεται ἡ ὑψίστη ἀλήθεια...  
 Ὅπως εἰς ἓνα βάρβαρον δὲν δύναται τις  
 νὰ ἐξηγήσῃ ἐν πράγματι εἰ μὴ μόνον εἰς τὴν γλῶσσαν του,  
 οὕτω δύναται τις εἰς τοὺς κοινούς ἀνθρώπους  
 νὰ γίνῃ κατανοητὸς μόνον διὰ τῆς χρησιμοποίησεως  
 τῆς συνήθους γλώσσης του»<sup>57</sup>.

Ἰδιαίτερα ἀναφορὰ εἰς τὰ θεολογικά - φιλοσοφικά συστήματα τῶν μεταγενεστέρων μεγάλων βουδδιστικῶν διδασκάλων, ὡς τοῦ A s a n g a, V a s u b a n d h u, D h a r m a k i r t i, κ.ἄ. δὲν θεωρεῖται ἀναγκαία, ἐπειδὴ ἡ θέσις τῆς θεολογικῆς θεωρίας πρὸς ἐρμηνείαν τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενον τῆς παρούσης ἐρεῦνης, ἔστω καὶ ἂν ἡ θεολογία, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐνταῦθα βασίζεται ἐπὶ μιᾷ θεμελιώδους μυστικῆς διαθέσεως. Ὑπενθυμίζεται βεβαίως ὅτι εἰς ὅλους αὐτοὺς γενικῶς ἐπιβεβαιοῦνται, ὅτι συνεχίζεται ἡ χαραχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ναγκαρτζιούνα γραμμὴ. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι τὸ Χιναγιάννα - Ὀχημα προσηρμόσθη εἰς τὸ Μαχαγιάννα καὶ θεωρεῖται ὡς προβαθμὶς αὐτοῦ, ὅπως καὶ τὸ βραχμανικὸν Πάνθεον εὐρίσκει τὴν θεωρίαν του, θεωρούμενον ὡς ἐκδηλώσεις τοῦ Πρωτοβούδδα, τοῦ ἐξ ἀρχῆς Πεφωτισμένου.

## Δ'. Μεταβουδδιστικὸς Μυστικισμός.

### 1. Σάνκαρα (Shankara).

Οὐχὶ μικρότερας βαρύτητος διὰ τὴν διαμόρφωσιν μιᾶς ἀξιώσεως περὶ ἀπολυτότητος (περιεκτικῆς) μορφῆς τυγχάνει ἡ διδασκαλία περὶ τῆς M a y a, ἡ ὁποία εὔρε τὴν ἰδιαίτεράν της ἀνάπτυξιν καὶ διαμόρφωσιν παρὰ τῷ Σάνκαρᾳ<sup>58</sup> κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα. Ἡ M a y a, εἴτε ὑπαρκτὴ εἴτε μὴ ὑπαρ-

57. W i n t e r n i t z, M., Der Mahayana - Buddhismus, Religionsgeschichtliches Lesebuch 15, 1930, 69.

58. S h a n k a r a, ὁ μεταρρυθμιστὴς βουδδιστὴς φιλόσοφος τοῦ Θ' αἰῶνος μ.Χ. ἐν Ἰνδίας. Ἐγεννήθη τὸ ἔτος 788 μ.Χ. εἰς τὸ κρατίδιον τοῦ Cochín, εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Malabar ἐν Kerala τῆς Νοτίου Ἰνδίας. Μετὰ ἀπὸ 32 ἐτῶς ζωῆς ἀπεβίωσε τὸ ἔτος 820 εἰς τὸν Kedarnath. Κατὰ τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν ἐπεσκέφθη τὴν βεδικὴν σχολὴν τοῦ διδασκάλου Govinda, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ παρέλαβε τὴν διδασκαλίαν τῆς Advaita, τουτέστι

κτῆ, παριστᾷ ἐκεῖνον τὸν ἀνεξήγητον παράγοντα, ἐκείνην τὴν ἀκαθόριστον δύναμιν, τὴν ὁποῖαν τὸ μόνον πραγματικὸν Brahman ἐπιτρέπει νὰ ἐμφανίζεται ὡς κόσμος τῆς πολλαπλότητος καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον διπλοῦν· ἅφ' ἐνὸς μὲν ἀποκρύπτει τὴν ἀληθῆ φύσιν τοῦ Βράχμαν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος εἶναι φυλακισμένος εἰς τὸν κόσμον τῆς πολλαπλότητος, ἅφ' ἑτέρου δὲ προβάλλει τὸν κόσμον τῶν φαινομένων εἰς τὴν συνειδήσιν τῶν ἀτόμων, τὰ ὁποῖα, ὅπως ὅλα τὰ πράγματα τοῦ κόσμου τῆς πολλαπλότητος, ἐνώπιον τοῦ ἀπολύτου Βράχμαν δὲν εἶναι πραγματικά, τουτέστι δὲν ὑφίστανται πράγματι. Πᾶν ὅ,τι γίνεται αἰσθητὸν καὶ θεωρεῖται ὡς ἀτομικὴ ψυχὴ, εἶναι φυλακισμένον διὰ τῆς ἀγνοίας, τῆς Avidya, εἰς τὸν κόσμον τοῦ κακοῦ τῆς Σαμσάρας, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ τελευταία ἔνωσίς των μετὰ τοῦ Ὑψίστου, τουτέστι τοῦ

τοῦ «ἀπολύτου μῆ-δυῖσμοῦ». Ἀξιωμαστος γνώστης τῶν Βεδῶν καὶ εὐφυὲς καὶ νοσταλγικὸς μαθητὴς τῆς εὐρέσεως τῆς ἀληθείας ὁ Shankara ἀνέλαβε τὴν πραγματοποίησιν πολλῶν ταξειδίων ἐντὸς τῶν Ἰνδιῶν, προκειμένου νὰ συνομιλήσῃ μετ' ἄλλους διδασκάλους καὶ φιλοσόφους περὶ τῆς ἀληθείας. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Βουδδισμού συνέβαλεν εἰς τὸ νὰ ὑποχωρήσῃ ἐν τῇ δημοσίᾳ ζωῇ τῶν Ἰνδιῶν ἡ παράδοσις τῆς Ἰνδικῆς θρησκευτικῆς ἱστορίας, οὐχὶ ὅμως πλήρως. Αὕτη συνέχιζε νὰ ὑφίσταται εἰς τὸ βῆθος τῆς Ἰνδικῆς πίστεως, ἔλαβε δὲ διὰ τοῦ Shankara τοιαύτην ὥθησιν, ὥστε ὁ Βουδδισμὸς ὑπεχώρησεν εἰς τὴν Ἰνδίαν. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν μεταρρυθμίσιν ἐκείνην, ἡ ὁποία συνδέει τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου τούτου φιλοσόφου μετὰ μιᾶς τόσον σπουδαίας καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἐπικρατούσης κατευθύνσεως εἰς τὴν θρησκευτικὴν σκέψιν τῶν Ἰνδιῶν. Αὕτη χαρακτηρίζεται ὡς Vedanta, καὶ σημαίνει: τὸ τέλος, τὸν σκοπὸν καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς Veda. Μὲ τὸν ὅρον τοῦτον ἐννοοῦνται ἐκεῖνα τὰ Ἰνδικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, τὰ ὁποῖα ἐγείρουν τὴν ἀπόλυτον ἀξίωσιν, ὅτι προσφέρουν μίαν συστηματικὴν συγκεφαλαίωσιν τοῦ κυρίως εἰς τὰς Οὐπανισάδας περιεχομένου θρησκευτικοῦ πνευματικοῦ ὁρισμοῦ. Ὁ Θεσαυρὸς οὗτος πιστεύεται ὅτι περιλαμβάνεται εἰς τὸ ἱερὸν κείμενον «Brahma - Sutra», ἀποδιδόμενον εἰς τὸν ἱερὸν ἄνδρα «Badarayana», ἡ πιθανὴ ζωὴ τοῦ ὁποίου τίθεται μετὰ τοῦ 1<sup>ου</sup> καὶ τοῦ 2<sup>ου</sup> μ.Χ. αἰῶνος. Ἡ «Brahma-Sutra» εἶναι συλλογὴ 555 μικρῶν ἀφορισμῶν, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται ὅτι περιέχουν τὴν ἔννοιαν τῶν Βεδῶν, τουτέστι τῶν Οὐπανισαδῶν, κατὰ τρόπον ἀπόλυτον καὶ αὐθεντικόν. Ἐκαστος φιλόσοφος, ἕκαστος φιλοσοφικὸν σύστημα ἢ αἵρεσις εἰς τὸν Ἰνδουισμόν κάμνει ἰδιαίτερον σχολιασμὸν τοῦ κειμένου τούτου. Ἐκτὸς τῶν πολυαρίθμων σχολίων ἐκ μέρους βισνουϊτικῶν καὶ σιβαϊτικῶν θρησκευτικῶν κατευθύνσεων καὶ σχολῶν, αἱ ὁποῖαι ἐρμηνεύουν τὴν Vedanta ἐξ ἐπόψεως προσωπικῆς - θεϊτικῆς, ὑφίσταται καὶ ὁ σχολιασμὸς τοῦ Shankara, διὰ τοῦ ὁποίου ἐρμηνεύεται ἡ Vedanta ἐξ ἐπόψεως ἀπροσωποῦ - μυστικῆς. Διὰ τοῦ ἔργου τοῦ αὐτοῦ ὁ Shankara ἀνεδείχθη εἰς μέγαν μεταρρυθμιστὴν τοῦ Ἰνδικοῦ θρησκευτικοῦ κόσμου, ὁ δημιουργὸς μιᾶς ἀντιμεταρρυθμίσεως ἐντὸς τοῦ μέχρι τότε ἐπικρατοῦντος Βουδδισμού. Ἡ διδασκαλία τοῦ Shankara, ἡ Advaita θεωρεῖ ὅτι τὸ Brahman εἶναι τὸ ἀπόλυτον ὂν, τὸ «ἐν ἄνῳ δευτέρου», ἡ μία καὶ μοναδικὴ οὐσία, ἐξ ὅς καὶ καλεῖται ἡ διδασκαλία αὕτη «ἀπόλυτος μῆ-δυῖσμός». Αὕτη, κατὰ τὸν G. Mensching, ἐκφράζεται εἰς τοὺς κατωτέρω στίχους λακωνικῶς: «Εἰς ἓνα στίχον διακηρύσσεται, ὅ,τι εἰς χίλια βιβλία εὐρίσκεται. Ὁ Θεὸς μόνον εἶναι πραγματικὸς, ὁ κόσμος εἶναι ψευδαίσθησις, ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἄλλο τι, εἰμὴ θεὸς μόνος». «Ὅ,τι ὑφίσταται ἐν ἀληθείᾳ εἶναι μόνον τὸ ἀπόλυτον Βράχμαν, τὸ ὅποιον ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν του εἶναι καθαρὸν πνεῦμα, ὡς ὑποκειμένον δὲ τῆς γνώσεως παντὸς σκεπτομένου προσφέρεται ὡς Atman. Ἡ ὕλη ὁλῆς τοῦ ἀνθρώπου ἔγ-



Βράχμαν, παραμένει αποκεκρυμμένη. Ἐάν τώρα ἡ ὅλη πολλαπλότης, ἀναλόγως πρὸς τὸ ὄνειρον εἶναι μία μέσῳ τοῦ μυστηρίου τῆς *Maya* πραγματοποιούμενη φανερὴ ἐκδήλωσις τοῦ αἰωνίου καὶ μὴ μεταβαλλομένου Ἐνός, τότε καὶ ὁ ἐν αὐτῇ εὐρισκόμενος ἄνθρωπος δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ γνωρίσῃ (διαγνώσῃ), ὅτι ὁ ἑαυτός του, αὐτὸς μόνος καὶ ὄχι ἄλλος, εἶναι πραγματικῶς τὸ ὑπερατομικὸν Ἄτμαν, αὐτὸ τοῦτο τὸ Βράχμαν. Ὁ παραμερισμὸς τῆς ἐπενεργείας τῆς *Maya* εἶναι δυνατὸς μόνον εἰς ὑψηλὴν μυστικὴν βαθεῖαν θεώρησιν, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ὁποίας παρὰ ταῦτα ἀπαιτεῖ μίαν προβαθμίδα: τουτέστι τῆς πίστεως καὶ τῆς λατρείας, ἥτις βασιζέται ἐπὶ τῆς ἀποκαλύψεως, ἐπὶ τῶν Βεδῶν καὶ ἐπὶ τῶν εἰς αὐτὰς ἀνηκουσῶν γραφῶν.

Διὰ πλαγίας ὁδοῦ παραλαμβάνων καὶ ἐπεξεργαζόμενος μαχαγιανιστικὰ στοιχεῖα ὁ Σά ν κ ρ α με τὴν διδασκαλίαν του περὶ τῆς «ἀπολύτου διφουῶς κενότητος» (=ἀπουσίας, ἐλλείψεως), «*Revaladvaita*», δεικνύει τὴν συστηματικὴν διαμόρφωσιν τῆς ἰδέας περὶ διπλῆς ἀληθείας, ἥτις τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθη εἰς τὴν *Mundaka - Upanishad* καὶ παρελήφθη ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τοῦ *Ναγκαρτζιούνα*. Ἡ ὑψηλὴ ἀπόλυτος ἀλήθεια καθίσταται ἐμπειρικὴ κατὰ πρῶτον εἰς τὴν διάσπασιν τοῦ βιώματος τῆς ταυτότητος, δηλ. τῆς προσωπικότητος, ἡ κατωτέρα ἀναζητεῖται εἰς τὴν «κοσμικὴν ὠθησιν», ἡ ὁποία ἐμφανίζεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ὡς ἐμπειρικὴ πραγματικότης, ἡ ὁποία εἰς ἐκάστην ψυχὴν (ψυχικὸν ὄν) καὶ εἰς ἕκαστον τμήμα τοῦ ὕλικου κόσμου εἶναι μία ἐκδήλωσις τοῦ Βράχμαν. Εἰς τὴν ὑψίστην μορφήν του ἐκδηλοῦται τοῦτο ὡς ὁ εἰς προσωπικὸς Θεός, ὁ *Ishvara*, ὁ ὁποῖος τὸν κόσμον τῆς πολλαπλότητος περιοδικῶς ἐκπορεύει καὶ κατακυριεύει, ἐνῶ ἐξ ἐπόψεως τοῦ Βράχμαν οὐδεμία ἐκπόρευσις εἶναι πραγματικὴ, ὅπως δὲν ἀποδίδεται εἰς αὐτὸ ἡ μόνον εἰς τὸν *Ishvara* ἀποδιδομένη παντοδυναμία καὶ πανταχοῦ παρουσία. Ὁ Σάνκαρα πιστεύει, ὅτι ἡ γνῶσις τῆς διπλῆς ἀληθείας εὐρίσκεται

κειται εἰς τὸ ὅτι οὗτος ἀγνοεῖ τὸν ἐσωτερικὸν σύνδεσμον τοῦ *Brahman-Atman*. Ἡ πολλαπλότης τοῦ κόσμου, ἐν τῷ ὁποίῳ ζῇ ὁ ἄνθρωπος, διατηρεῖ τὴν ἐνότητα ταύτην τοῦ Βράχμαν-Ἄτμαν ἀποκεκρυμμένην. Ἡ λύτρωσις, τὴν ὁποίαν ἐπιδιώκει ὁ *Shankara*, συνίσταται εἰς τὴν γνῶσιν τῆς πραγματικότητος τῆς καθ' ἑαυτὴν ὑφισταμένης ταυτότητος τοῦ *Atman* καὶ τοῦ *Brahman*. Ὁ οὕτω λυτρωθεὶς ἄνθρωπος ἔχει ἔλθει εἰς τὸ σημεῖον τῆς τελείας μακαριότητος, τῆς ἐνώσεώς του μετὰ τὸ ἀπόλυτον. Τότε βιώνει οὗτος τὸ *Brahman*. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ἀνωτέρας γνώσεως, τῆς ἀνωτέρας ἀληθείας. Ἡ κατωτέρα γνῶσις, τουτέστιν ἡ κατωτέρα ἀλήθεια περιλαμβάνει παραστάσεις καὶ λατρευτικὰ ἔθιμα ὠρισμένων θεοτήτων. Αἱ ἱεροτελεστῖαι θεωροῦνται ὡς ἐπικουρικὰ λυτρωτικὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἄνθρωπος καθίσταται ὥριμος πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀνωτέρας γνώσεως, τουτέστι τῆς ὑψίστης ἀληθείας. Πάντα τὰ ὑπόλοιπα θρησκευτικὰ μέσα, προσέτι δὲ καὶ αὐτὴ ἡ ἀνάγνωσις τῶν Βεδῶν, θεωροῦνται περιττὰ (Πρβλ. *G. Men Singh, Die Söhne Gottes, Aus den Heillihgen Schriften der Menschheit, R. Löwit, Wiesbaden, 2. Aufl., 1981, σελ. 67 ἐξ. Δ. Βελισσαρόπουλου, Ἱστορία τῆς Ἰνδικῆς Φιλοσοφίας, Ἐκδ. «Δωδώνη», Ἀθήνα 1981, σελ. 229-248*).



ἤδη γενικῶς εἰς τὰς Οὐπανισάδας, παρ' ὅλον ὅτι εἰς αὐτάς δὲν διαχωρίζεται πλήρως, καὶ ὅτι δύναται, βασιζόμενος ἐπ' αὐτῆς, νὰ ἰσχυρίζεται εἰς τὸ σχόλιόν του εἰς τὰς *Brahma - Sutras* τὰ ἀκόλουθα<sup>59</sup>:

«Ὅλη ἡ ἐμπειρική ὥθησις εἶναι ἀληθής, ἐν ὅσῳ χρόνῳ ἡ γνῶσις τῆς ψυχῆς ὡς Βράχμαν δὲν ἔχει ἐπιτευχθῇ, ὡς ἀκριβῶς ἡ ὥθησις εἰς τὸ ὄνειρον, πρὶν ἢ λάβῃ χώραν (ἐμφανισθῇ) ἡ ἀφύπνισις... ἐπομένως πρὶν ἢ ἀφύπνισθῇ ἡ συνειδήσις περὶ τῆς ταυτότητος μετὰ τοῦ Βράχμαν, εἶναι ἔγκυρος ἅπανα ἡ κοσμικὴ καὶ βεδικὴ ὥθησις».

Πρὶν ἢ καταστῇ τις ὥριμος διὰ τὴν ὑψίστην γνῶσιν —διαρκούσης εἰσέτι τῆς διαδικασίας τῶν ἀναγενέσεων— ἡ παραδοσιακὴ εὐσέβεια ἀρχικῶς μὲν εἶναι παντὸς εἶδους (ὡς θεωρεῖ ὁ Σάνκαρα, ὅτι ὁ Μαχαγιάννα Βουδδισμὸς ἔχει προέλθει ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς Βεδάντας)<sup>60</sup>, μετέπειτα δὲ θεωρεῖται αὕτη ὡς ἡ θρησκευτικότης ἐκείνη, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ τὴν παράδοσιν. Τοιοῦτοτρόπως δὲν φαίνεται ἀξιοπερίεργον, ὅτι ἀποδίδει τὴν παράδοσιν μόνον εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἔχει εἰσαγάγει ἐπὶ καθημερινῆς βίας τὴν λατρείαν τῶν πέντε θεοτήτων, δηλαδὴ τῶν *Shiva, Vishnu, Durga, Ganesha* καὶ *Surya*. Ἐκ τῶν ὕμνων πρὸς τὸν Βίσνου, Σίβα, Ντούργκα, Γκανέσα καὶ Σούρυα, οἱ ὁποῖοι ἀποδίδονται εἰς τὸν Σάνκαρα, παρ' ὅλον ὅτι ἱκανὸς ἀριθμὸς ἐκ τῶν ὕμνων τούτων δὲν ἀνήκει εἰς αὐτόν, ἐν μέρος τούτων δεικνύει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Βάκτι (*Bhakti*), ὅπερ δὲν ἀποκλείεται, ἐπειδὴ πᾶσαι αἱ ἐξωτερικεύσεις τοιαύτης εὐσεβείας εἶναι σχετικαὶ πρὸ τοῦ βάθους τῆς μοναδικῆς πραγματικότητος. Ἐξ ἄλλου τῆς Βάκτι, τῆς ὑψίστης ἐμφανίσεως, ἐξωτερικεύσεως, τῆς εὐσεβείας εἰς τὴν κατὰστασιν τῆς ἀγνοίας (*Avidya*), δέον νὰ προηγῇται ἀφ' ἐνὸς μία αὐστηρὰ ἠθικὴ ζωὴ, συμφῶνως πρὸς τοὺς κανόνας τῆς Βέδας, ἰδιαίτέρως ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ καθήκοντος τῆς Κάστας, ἀφ' ἐτέρου τὰ καλὰ ἔργα, γενικῶς δηλαδὴ ἡ εὐσέβεια τῶν καλῶν ἔργων. Ταῦτα ὡς καὶ ἡ ἐρωτικὴ ἀφοσίωσις εἰς τὸν προσωπικὸν Θεὸν δύναται νὰ καθαρίσουν τὸν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ Κάρμα καὶ ν' ἀποφέρουν καρπὸν εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἀναγενέσεων —διὰ ταῦτα καὶ θεωροῦνται, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀκολουθοῦμένης κατευθύνσεως, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον κατάλληλα. Ἡ τελικὴ ἀπελευθέρωσις ὅμως δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τῆς ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν ὁ

59. *Shankaras Kommentar zu den Brahma - Sutras* 2,1,14, D. 57, ἐν H. von Glasenapp, *Der Stufenweg zum Göttlichen - Shankaras Philosophie der All-Einheit*, 1948, 63 ἐξ.

60. Ἐνταῦθα δύναται τις νὰ ἐνθυμηθῇ τὴν ταύτισιν τῆς μαχαγιανιστικῆς διδασκαλίας «*Shivanya*» μετὰ τοῦ Brahman τῶν Οὐπανισαδῶν· πρβλ. W. Eidlitz, *Der Glaube und die heiligen Schriften der Inder*, 1957, 160 ἐξ.

Σάνκαρα, ὥς καὶ πολλοὶ προγενέστεροι αὐτοῦ διδάσκαλοι, ἠκολούθησαν, τουτέστιν ἀρχικῶς μὲν κατὰ τὸν τρόπον τῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπὶ τοῦ λογικοῦ βασιζομένης γνώσεως, μετέπειτα δὲ κατὰ τὸν τρόπον τῆς κατα-βυθίσεως (στοχασμοῦ), τῆς συγκεντρουμένης ἐπὶ τοῦ Βράχμαν.

Εἰς τὸ *Vivekachudamani*<sup>61</sup> λέγει ὁ Σάνκαρα τὰ ἀκόλουθα:

«Αἱ Βέδαι, τὰ Πουράνα, ὅλαι αἱ γραφαὶ  
καὶ τὰ ζωντανὰ ὄντα ὑφίστανται μόνον,  
διότι ὑπάρχει ὁ Ἄτμαν.  
Πῶς ἦτο δυνατόν ἐν ἑξ αὐτῶν ν' ἀποκαλύψῃ τὸν Ἄτμαν,  
ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἀποκαλύπτει τὰ πάντα;»

## 2. Βισνουϊτικὸς Μυστικισμός.

α. Τὸ *Μπαγκαβάτα* - *Πουράνα* (Bhagavata-Purana).

Εἰς τὸ τελευταῖον καὶ τὰ μάλιστα σημαντικὸν ἐκ τῶν μεγάλων Πουρά-  
να, τὸ κατὰ τὸν Γ' ἢ ΙΑ' αἰῶνα εἰς τὴν νότιον Ἰνδίαν προελθὼν Μπαγκαβάτα-  
Πουράνα, εἰς τὸ ὁποῖον βεβαίως ἔχουν ὑποστῇ μεγάλην ἐπεξεργασίαν αἱ πλεῖ-  
σται παραδόσεις, ἐμφαίνεται μία Βάκτι — εὐσέβεια ἰδιαιτέρας εὐαισθη-  
σίας. Ἐνῶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ Βίσνου ὡς τοῦ μόνου ἰσχυροῦ, ἀνέρχεται μέχρις  
ἐσχάτων εἰς ὅλους τοὺς κυρίους, τοὺς ἄρχοντας τοῦ σύμπαντος, γίνεται θεα-  
τός, κατὰ τὴν ἐνταῦθα ἀναλογίαν εἰς ἰδιαιτέρος τρόπος ἐρωτικοῦ, γαμηλίου  
Μυστικισμοῦ, εἰς τὴν λατρείαν τοῦ «*Ananta*», τουτέστι τῆς ἀνθρωπίνης  
καθόδου του εἰς τὸν κόσμον ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Κρίσνα, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπί-  
γειος ζωὴ καὶ ἱστορία περιγράφεται εἰς τὸ 10ον ἐκ τῶν 12 βιβλίων: Ἡ  
περιγραφή τῶν μετὰ τοῦ νεαροῦ Κρίσνα ἐρωτευμένων ποιμενίδων-νεανίδων  
φέρει ἰσχυρῶς φορτισμένον ἐρωτικὸν χαρακτῆρα, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται συμβο-  
λική ἐκφρασίς τοῦ ἐσωτερικοῦ δεσμοῦ τοῦ ἐνὸς Θεοῦ μετὰ τῆς ἀτομικῆς ψυ-  
χῆς. Ὑψίστη σωτηρία ἐπιδιώκεται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Βάκτι, ἐν ὑπαρ-  
ξιακῇ, ὑπηρετικῇ ἀφοσιώσει, ἡ ὁποία αὕτη καθ' ἑαυτὴν εὐτυχής, ἔχει ὡς  
σκοπὸν, νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Κρίσνα λατρευόμενον Θεὸν  
καὶ νὰ βιωθῇ ἐν μυστικῷ ἐνθουσιασμῷ ἡ ἔνωσις μετ' αὐτοῦ. Ἡ ἔνωσις αὕτη  
εἶναι αἰώνια, ἐφ' ὅσον πλέον ἡ ὑπαρξίς εἰς τὴν ἀνακύκλησιν τῶν γενέσεων  
εἶναι φαινομενικὴ καὶ οὐδεὶς ἄνθρωπος δύναται ἐν τῇ πραγματικότητι νὰ  
ἀναγεννηθῇ ἐκ νέου. Ὡς ἐκ τούτου ἔχει ἀναγνωρισθῇ ἡ σχετικότης τῆς ἀνθρω-  
πίνης ἐπιδιώξεως τῆς λυτρώσεως, ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὸ κείμενον *Μπαγ-  
καβάτα* (1, 3, 24) ὁ Βούδδας ἀναγγέλλεται ὡς μία κάθοδος τοῦ Βίσνου

61. Shankaras «Kleinod der Unterscheidung», Englische Original - Aus-  
gabe, Vedanta Press, Deutsche Übersetzung von U. von Mangoldt 1957, 118.

εις την γῆν, ὁ ὁποῖος ἐκείνους, οἷτινες θέλουν νὰ γίνουν ὅμοιοι μετὸν Θεόν, πᾶραπλανᾷ καὶ οὕτως ὁ Βίσνου τοὺς ἐπαναφέρει<sup>62</sup>. Κυρίως ἡ εὐσέβεια τῶν ἔργων, ἡ σπουδὴ τῶν Βεδῶν, ἡ *S a n k y a*, ἡ *Y o g a* καὶ παρόμοιαι ἀσκήσεις ἀξιολογοῦνται εὐκρινῶς ὀλιγώτερον ὥς λυτρωτικαὶ ὁδοί, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ οἰκειότης καὶ ἐγκαρδιότης τῆς πίστεως τοποθετεῖται ὑπεράνω τῆς τάξεως τῶν Καστῶν καὶ διαβεβαιοῦται ἡ *B h a k t a* - λύτρωσις εἰς μίαν ἀνέπαφον, ἄθικτον, ἀάσταν ἢ φυλετικὴν κοινότητα. Εἰς τὸ 14ον κεφάλαιον τοῦ 11ου Βιβλίου<sup>63</sup> ἐρωτᾶται ὁ Κρίσνα:

«Οἱ εἰδήμονες (σοφοὶ) ὁμιλοῦν περὶ πολλῶν ὁδῶν,  
αἱ ὁποῖαι ὁδηγοῦν εἰς τὸ Ἐξάισιον.  
Εἶναι ὅμως μία ἐξ αὐτῶν ἡ κυρία ὁδός;  
Ἔχεις, βεβαίως, ὁμιλήσει περὶ ἐκείνης τῆς *B h a k t i*».

Εἰς τὴν ἀπάντησιν τοῦ Κρίσνα διαβάζομεν τοὺς στίχους:

«Γιόγκα, γνῶσις καὶ ὀρθὴ πρᾶξις,  
σπουδὴ τῶν Βεδῶν, ἄσκησις, ἀπάρνησις  
δὲν με κερδίζουν (δὲν με συγκινοῦν)  
καθ' ὃν τρόπον ἡ θαυμάσια βιαία *Β ά κ τ ι*.  
.....  
Ἄκλόνητος (ἀπαρασάλευτος) *Β ά κ τ ι* πρὸς ἐμὲ  
σῶζει ἀκόμη καὶ τὸν τρώγοντα κύνας (δηλαδὴ τὸν Παρίαν)  
πρὸ τῆς ἀναγενέσεως».

β. *Ρ α μ ά ν ο υ τ σ α* (*Ramanuja*).

Ἐὰν ἡ πολλαπλότης τοῦ κόσμου καὶ αἱ ἀτομικαὶ ψυχαὶ δὲν ὑποτιμῶνται ὡς αὐταπάτη, τότε τοῦτο ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν μορφὴν περιεκτικῆς μυστικῆς ἀπολυτότητος. Αὕτη συναντᾶται παρὰ τῷ *Ρ α μ ά ν ο υ τ σ α*<sup>64</sup>, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὡς ὁ μεγαλύτερος ἀντίπαλος τοῦ Σάνκαρα

62. Eidlitz, W., *Der Glaube und die Heiligen Schriften der Inder*, 1957, 161 ἐξ.

63. Πρβλ. Eidlitz, W., *Die indische Gottesliebe*, 1955, 197, 200.

64. *R a m a n u j a* ἢ *L a k s h m a n a*, ὁ ἕτερος μέγας φιλόσοφος τῆς Ἰνδοῦ-κῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως, ἀντίθετος πρὸς τὴν φιλοσοφικο-θρησκευτικὴν κατεύθυνσιν τοῦ *Shankara*, ὑποστηρίζων τὴν θεωρίαν περὶ τῆς προσωποποιήσεως τοῦ ἀπολύτου καὶ θέτων τὸν θεῖσμον ὡς κατευθυντήριον γραμμὴν τῆς φιλοσοφίας του. Ἐγεννήθη ἐν ἔτει 1017 εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Madras, διατελέσας μαθητὴς τοῦ *Yadavaprasha*, θρησκευτικοῦ διδασκάλου ἐν *Conjiveram* τῆς Νοτίου Ἰνδίας. Λίαν ἐνωρὶς ἐγένετο ἱερεὺς εἰς τὸν ναὸν τοῦ Βίσνου τῆς Ἰδίας πόλεως. Στοιχῶν τῷ παραδείγματι τοῦ Βούδδα καὶ τοῦ Mahavira ἐγκατέλειψεν οἰκογένειαν καὶ ἐνεδύθη τὸν κίτρινον χιτῶνα τοῦ μοναχοῦ ἀσκητοῦ, ἀποκληθεὶς

κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ περὶ τῆς «ϊκανῆς (προσόν-  
τούχου) μὴ-διφύτας», τῆς «Vishistadvaita», ὅπερ σημαίνει, «μὴ-  
δυϊσμός» μετὰ προσδιοριστικῶν χαρακτηριστικῶν, ὁ ὅρος «Μπράχμαν» εἶναι  
μία γλωσσικὴ ἀφρημένη ἐκφρασις διὰ τὸν Βίσνου-Βασουντέβα (Vishnu-  
Vasudeva), τὸν μοναδικὸν Θεόν, ὁ ὅποιος ὡς ἀπεριόριστον Μπράχμαν πάντα  
τὰ ὑπάρχοντα, πάντα τὰ ὄντα, περιοδικῶς ἐξ ἑαυτοῦ ἐκπορεύων καὶ πάλιν  
πρὸς ἑαυτὸν ἐπαναφέρων, δὲν ταυτίζεται μετ' αὐτοῦ, ἐνν. τοῦ Μπράχμαν, τὸ  
ὅποιον ἐκ φύσεως κατέχει ἐν ἑαυτῷ. Ὑλὴ καὶ ψυχικὰ ὄντα, τουτέστιν ἀτο-  
μικαὶ ψυχαί, ἐξαρτῶνται καὶ δὲν ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὸν Ἰσβάρα (Ishvara),  
ὡς ἡ ψυχὴ δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὸ ὕλικόν σῶμα, εἶναι μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένα,  
ἀλλὰ διαφέρουν ἀπὸ αὐτόν, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον εἶναι καὶ πραγματικὰ  
(real): Ἀπασαὶ αἱ ὡς μονάδες θεωροῦμεναι ψυχαὶ καὶ πάντα τὰ συνθετικὰ  
στοιχεῖα τῆς ὕλης θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ Ραμάνουτσα ὡς μορφαὶ τοῦ Θεοῦ.  
Ὁ σκοπὸς τῆς λυτρώσεως συνίσταται εἰς τὴν αἰώνιον, προσωπικὴν συνέχισιν  
τῆς ὑπάρξεως τῶν λυτρωθέντων παρὰ τῷ Βίσνου —εἰς μίαν κατάστασιν ὑψί-  
στης μυστικῆς ἐρωτικῆς εὐδαιμονίας— ἢ εἰς τὰς αἰωνίους ἀπολαύσεις εἰς τοὺς  
παραδοσιακοὺς οὐρανίους κόσμους. Κατὰ τὴν λύτρωσιν ἀναπτύσσεται ἡ ὑψί-  
στη γνῶσις τῆς ὑψίστης μακαριότητος, τὴν ὁποίαν τὰ ψυχικὰ ὄντα ἐκ φύσεως  
μὲν κατέχουν, ἀλλ' αὕτη περιορίζεται καὶ συσκοτίζεται ὑπὸ τῆς ὕλης, δηλαδὴ  
τοῦ σώματος.

Ἡ «Γνώσις» θεωρεῖται ὡς μία πνευματικὴ οὐσία, ἡ ὁποία ὅμως  
ἐξαρτᾶται πάντοτε ἐκ τοῦ Θεοῦ, τουτέστιν ἐκ μιᾶς ἀτομικῆς ψυχῆς. Ἡ γνῶ-

πρίκιψ τῶν μοναχῶν. Ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός, ὅτι  
ἡναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ ἱερατικά του καθήκοντα εἰς τὴν πόλιν Shri-Rangam, ἐνεκὰ  
τῶν ὑπὸ τοῦ τοπικοῦ ἄρχοντος ἐξαπολυθέντων διωγμῶν ἐναντίον τῶν ὁπαδῶν τοῦ Βισνουϊ-  
σμοῦ. Ἐγκατεστάθη τυχρὸν ἀσυλίας εἰς τὸ κράτος τῆς Mysore. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διώ-  
κτου τοῦ ἐπέστρεψε καὶ πάλιν εἰς τὸ Shri-Rangam, ἐνθα καὶ ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 1127, εἰς  
ἡλικίαν πλέον τῶν ἑκατὸν ἐτῶν. Διὰ τὸν Ramanuja ὁ Θεὸς τῆς Bhagavat Gita, ὁ Βίσνου,  
ἡ ἀτομικὴ ψυχὴ καὶ ὁ ὑπαρκτὸς κόσμος ἀποτελοῦν τὴν κεντρικὴν θρησκευτικὴν διδασκα-  
λίαν τοῦ. Διεξήγαγε μὲ φανατισμὸν τὸν ἀγῶνα τοῦ ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἀπέρριπτον  
τὴν πραγματικότητά τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς. Τὰ σπουδαιότερα ἔργα τοῦ εἶναι τὸ «Vedarthas-  
angraha», τουτέστιν «Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς σημασίας τῆς Βέδδας», εἰς τὸ ὅποιον ἐπιχειρεῖ  
ν' ἀποδείξῃ μὲ ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα ὅτι αἱ Οὐπανισάδαι δὲν διδάσκουν ἕνα ἀπόλυτον  
μονισμὸν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ Shankara. Ἀκολουθοῦν τὰ ἔργα «Shri-Bhasya», διὰ τοῦ ὁποίου  
ἀπορρίπτει μὲ φανατισμὸν τὸ σύστημα τοῦ Shankara, «Gitabhasya» τουτέστι «Σχόλια  
εἰς τὴν Bhagavat Gita», τὴν ὁποίαν ἐρμηνεύει κατὰ τρόπον θεϊτικόν. Τὸ δεύτερον ἔργον  
τοῦ, τὸ «Shri-Bhasya» ἐπέδρασε τόσον πολὺ, ὥστε ἐγένετο ἡ μεγαλύτερα φιλοσοφικὴ Θεο-  
λογία τοῦ Βισνουϊσμοῦ, ὁ ὅποιος ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν Βεδάντα, ἀπορρίπτει οἰανδῆ-  
ποτε μομφήν, ὑποστηρίζων τὴν «ὀρθοδόξιαν» τοῦ. (Πρβλ. Δ. Β ε λ ι σ σ α ρ ο π ο ὑ λ ο υ,  
Ἱστορία τῆς Ἰνδικῆς Φιλοσοφίας, Ἐκδ. «Δωδώνη», Ἀθήνα 1981, σ. 248-262, G o n d a,  
J. Die Religionen Indiens, II. Der jüngere Hinduismus, ἐν Die Religionen der Mensch-  
heit, Bd. 12, Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1963, 134 ἐξ., 156 ἐξ., 168 ἐξ.).

σις αὕτη συναντᾶται εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Ραμάνουτσα διαφοροτρόπως ἀξιολογούμενας λυτρωτικὰς ὁδοὺς.

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν Σάνκαρα, ἡ εὐσέβεια τῶν ἔργων καὶ ἡ μελέτη τῶν Γραφῶν τονίζονται ἰσχυρότερον καὶ θεωροῦνται σπουδαῖα βοηθητικὰ μέσα, ἡ μὲν πρώτη πρὸς κάθαρσιν τῆς ψυχῆς, ἡ δὲ δευτέρα πρὸς ἐνδυνάμωσιν τῆς γνωστικῆς ἱκανότητος. Ἀμφότερα ὅμως τὰ μέσα ταῦτα δὲν ὁδηγοῦν πρὸς τὴν λύτρωσιν. Τουναντίον ἡ μυστική, τουτέστιν ἡ ἐν τῷ στοχασμῷ (αὐτοβυθισμῷ) ἐπιτευχθεῖσα γνῶσις τῆς οὐσιαστικῆς διαφορᾶς τῆς ψυχῆς ἐκ τῆς ὕλης τοῦ σώματος ὁδηγεῖ περαιτέρω· ἡ πρώτη διαλύεται ὑπὸ τῆς δευτέρας, περιλαμβάνει ὅμως μίαν βαθυτέραν λυτρωτικὴν βαθμίδα, δεδομένου ὅτι οὕτω δὲν ἔχει ἐπιτευχθῆ ἡ εἴσοδος εἰς τὸν Βίσνου, ἡ ἐπειδὴ οὕτω δὲν εἶναι δεδομένη ἡ εἴσοδος εἰς τὸν Βίσνου.

Τὴν ὑψίστην λύτρωσιν δύναται ὁ ἄνθρωπος κατὰ δύο τρόπους νὰ ἐπιδιώκη. Π ρ ὤ τ ο ν, διὰ τῆς «Βάκτι - Γιόγκας», τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία συγχρόνως ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνειδησιν, ὅτι ὁ Βίσνου ὡς «ἐσωτερικὸς ὁδηγὸς» (A n t a r y a m i n) κατοικεῖ εἰς τὰ κρύφια τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐξηρημένης ψυχῆς, ἀνεπηρέαστος ἐκ τοῦ Κάρμα καὶ μὲ τὴν ὑπόσχεσίν του ἀφήνει τὴν ἀτομικὴν ψυχὴν νὰ ἐνεργῇ ἐξ ἰδίας θελήσεως. Ἡ Βάκτι ὁδηγεῖ εἰς τὴν θεώρησιν τῆς ὑπερκοσμικῆς μορφῆς τοῦ Βίσνου, βραδύτερον δέ, κατὰ τὸν θάνατον, ὁδηγεῖ εἰς τὴν εἴσοδον εἰς τὸν οὐράνιον κόσμον του, δηλαδὴ εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον. Ἡ Βάκτι ἔχει ὅμως ὡς προϋπόθεσιν τὴν μελέτην τῶν Βεδῶν, ἐπειδὴ ὁ προπαρασκευαστικὸς στοχασμὸς λαμβάνει ὡς ἀφετηρίαν τὰ ἱερὰ κείμενα. Ἡ μελέτη τῶν Βεδῶν εἶναι μόνον εἰς τοὺς Βραχμάνας, τοὺς Ξάτρυας (Kshatriyas) καὶ Βαῖσους (Vaishyas) ἐπιτρεπτή, διὸ καὶ ἡ «Βάκτι - Γιόγκα» δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐξασκηθῇ ἐκ μέρους τῶν Σόυντρας (Shudras). Δεύτερον, εἰς ὅλας τὰς τάξεις, Κάστας, εἶναι ἀνοικτὴ μία ἄλλη λυτρωτικὴ ὁδός· ἡ ἄνευ ὅρων ἐμπιστευτικὴ καταφυγὴ εἰς τὸν Βίσνου (P r a p a t t i). Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ πρὸς τοῦτο ὅλην τοὺς τὴν ἐνέργειαν, ἐπιτρέπεται νὰ ἔχῃ τὴν βεβαιότητα τῆς λυτρώσεως διὰ τῆς χάριτος τοῦ Βίσνου<sup>65</sup>.

Μὲ τὴν διαπίστωσιν τῆς πραγματικότητος τοῦ κόσμου τῆς πολλαπλότητος ἀπώλεσε κατ' ἐπέκτασιν καὶ ἡ διδασκαλία περὶ τῆς διπλῆς ἀληθείας τὴν βαρύτητά της. Ὁ Ραμάνουτσα δύναται νὰ ἐρμηνεύῃ μίαν σειρὰν διδασκαλιῶν, ἰδιαίτερος τὰς διδασκαλίας τοῦ Σάνκαρα, ὡς μίαν ἐπικίνδυνον παραποίησην, ἥτοι διαστροφὴν τῆς «ἀληθοῦς» διδασκαλίας τῆς Βεδάντας (V e d a n t a) καὶ ὡς τοιαύτην νὰ τὴν καταπολεμῇ σφοδρῶς· παρὰ ταῦτα δέον νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι τὸ λογικὸν στοιχεῖον ἐνταῦθα παίζει σπουδαῖον ρόλον· ὁ μέγας θεολόγος

65. B h a n d a r k a r, Vaishnavism, Shaivism and Minor Religious Systems, 1913, 52. ἐξ., ὡς καὶ J. G o n d a, Die Religionen Indiens, II, Der jüngere Hinduismus, (Die Religionen der Menschheit 12), 1963, 134 ἐξ.

καὶ φιλόσοφος Ραμάνουτσα προσπαθεῖ μὲ μίαν μεγαλοφυᾶ οἰκοδομὴν σκέψεων ν' ἀντικρούσῃ τὸν μεγάλον θεολόγον καὶ φιλόσοφον Σάνκαρα. Ὅπως τονίζει ὁ πολὺς Rudolf Otto, ἀνταγωνίζονται καὶ ἀντιμάχονται ἐνταῦθα ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἀπροσδιόριστον, ἐσχάτως παράλογον (irrational), τὸ «Πᾶν - Ἐν», ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ ἐπὶ πλέον ἐντὸς τοῦ λογικοῦ εἰσχωρῶν ἀγαπώμενος καὶ ἀγαπῶν Θεὸς τῆς Βάκτι: «Εἶναι ἀντίπαλοι; εἶναι πόλοι;»<sup>66</sup>. Ὅπως δὲ ποτε βεβαίως θεωροῦνται ἀντιθέσεις μὲν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν λογικὴν ἐπιχειρηματολογία, πόλοι δὲ ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου μυστικοῦ βιώματος.

Ἄν ἄλλαι λυτρωτικαὶ ὁδοί, ὡς ἡ Βάκτι καὶ Πράπατι, ἔχουν προπαρασκευαστικὴν ἀξίαν, ἐν ὅσῳ αὐταὶ εἶναι προσανατολισμέναι εἰς τὴν ἀποκάλυψιν, τότε ἀπασαι αἱ ἐτερόδοξοι διδασκαλῖαι ἀπορρίπτονται ὡς αἰρέσεις. Ἡ Πράπατι ὑπονοεῖ ἐν τούτοις, ὅτι αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὰς κατωτέρας Κάστας εἶναι ἄνευ σημασίας· τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν ἐν ὅψει τῆς ὑψίστης λυτρωτικῆς ἐμπειρίας νὰ τεθῇ μεταξὺ τοῦ Βίσνου καὶ τῶν πιστῶν του.

γ. Τὸ Ὑλσι-ντᾶς (Tulsi Das).

Ἐν τῇ μορφῇ τοῦ Ράμα, τοῦ ἄλλου μεγάλου Avatara ἐναντί τοῦ Κρίσνα, ὑμνεῖται ὁ Βίσνου ὑπὸ τοῦ Tulsi Das, τοῦ μυστικοῦ καὶ προσφιλοῦς βορειο-ινδοῦ ποιητοῦ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος<sup>67</sup>. Τὸ κύριον ἔργον του εἶναι τὸ

66. Otto R., Siddhanta des Ramanuja, 1923<sup>2</sup>, 2.

67. Tulsi Das, (1532-1623), διάσημος θρησκευτικὸς ποιητὴς τοῦ Ἰνδουισμού τῆς βορείας Ἰνδίας, πιθανῶς εἰς τὴν πόλιν Rajpur τῆς ἐπαρχίας Banda, καταγόμενος ἐκ μιᾶς οἰκογενείας τῶν Kanauji - Βραχμάνων. Ἐγκατελείφθη λίαν ἐνωρίς ὑπὸ τῶν γονέων του, προφανῶς λόγῳ δυσμενοῦς τινος ὥροσκοπίου, ἀνευρέθη ὑπὸ ἐνὸς ἀσκητοῦ καὶ ἀνετράφη ὑπ' αὐτοῦ καταλλήλως. Μετὰ ἀπὸ βραχὺ ἐγγαμὸν βίον ἐγκατέλειψε τὰ ἐγκόσμια καὶ ἔζησεν ὡς ἀσκητὴς εἰς τὴν ἱερὰν πόλιν Benares μέχρι τοῦ θανάτου του. Συνέγραψε πολυάριθμα ἔργα εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Hindi καὶ μάλιστα εἰς τὴν διάλεκτον Avadhi. Εἰς ὅλα τὰ ἔργα του ὑμνεῖ τὴν Ράμα, μίαν μορφήν τοῦ Βίσνου, ὡς τὸν αἰώνιον Κύριον τοῦ σύμπαντος. Ἡ λατρεία τοῦ Βίσνου εἰς τὴν μορφήν τοῦ θεοποιημένου ἥρωος Ράμα εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ὑπὸ τῶν μελῶν μιᾶς αἰρέσεως, ὀνόματι Ramavants, ἰδρυθείσης ὑπὸ τοῦ Ramananda, ζήσαντος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1400-1470 εἰς Benares, διδασκάλου τοῦ Tulsi Das. Ἡ αἵρεσις αὕτη εἶχε μᾶλλον συγκρητιστικὰς τάσεις, δεδομένου ὅτι ἐδέχετο εἰς τοὺς κόλπους τῆς μέλῃ ὄλων τῶν καστῶν, προσέτι δὲ καὶ Μωαμεθανούς. Εἰς τὴν ἐξάπλωσίν τῆς καὶ ἐπικράτησίν τῆς συνέβαλε τὰ μέγιστα τὸ ἔργον τοῦ Tulsi Das, «Ram-carit-manas», τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μίαν ἐπαναδημιουργίαν τοῦ «Valmiki's Ramayana» καὶ ἀπολαμβάνει μέχρι καὶ τῆς σήμερον μεγάλης δημοτικότητος. Διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν Καστῶν καὶ τῶν θεοτήτων τοῦ βραχμανικοῦ πανθέου συνδέεται εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Tulsi Das ἡ ὑπὸ τοῦ Ramananda ἐκπροσωπούμενη διδασκαλία περὶ τοῦ ὑπεράνω ὄλων τῶν ἄλλων θεοτήτων ὑφισταμένου Θεοῦ Ράμα, ὁ ὁποῖος ὅλους τοὺς ἀνθρώπους λυτρώνει ἀνεξαρτήτως κάστας καὶ ἐπιπέδου διὰ μόνῃς τῆς χάριτός του, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι οὗτοι θὰ ζοῦν εἰς τὸ μέλλον ἐν πληρείᾳ ὑποταγῇ εἰς αὐτόν. Ἡ μονοθεϊστικὴ περὶ Θεοῦ παράστασις τοῦ Tulsi Das παρουσιάζει ὅμοια θεοπαντιστικὰ χαρακτηριστικὰ μ' ἐκεῖνα τῶν περισσοτέρων πιστῶν τοῦ

«R a m - c a r i t - M a n a s», τὸ ὁποῖον σημαίνει «Θάλασσα τῶν ἔργων τοῦ Ράμα». Ἐν αὐτῷ μία «H i n d i - μεταποίησις τοῦ παλαιοῦ ἔπους Ρ α - μ α γ ι ά ν α (Ramayana - Epos), τοῦ λαϊκοῦ ἔργου τῆς Ρ ά μ α - Β ά κ τ ι, τίθεται εἰς τὸ στόμα τοῦ Σίβ α, εἰς μερικὰς θέσεις δοξάζεται οὗτος ὡς «Πάνθεος» καὶ εἰς τὰ δύο πρῶτα βιβλία προηγεῖται μία προσφώνησις τοῦ Σίβ α ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Ράμα. Ἐνταῦθα εἶναι ἐμφανὴς μία ἀνοχή ἐναντι τῶν Σιβαϊτῶν. Ὁ Μπράχμα, ὁ Σίβ α καὶ οἱ ἄλλοι Θεοὶ ἀναγνωρίζονται ὡς ἀντικείμενον λατρείας, ἀλλ' οὗτοι ὑπερβάλλονται ὑπὸ τοῦ Βίσνου εἰς τὴν ἀνεξάρτητον μορφήν του ἢ ὡς Μπράχμαν, κυρίως ὅμως ὡς Ράμα, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου κατῆλθεν εἰς τὸν ἀνθρώπινον κόσμον. Ἐκ τῶν τριῶν λυτρωτικῶν ὁδῶν, τουτέστι τῆς ἐν τῇ πίστει ἀφοσιώσεως, τῆς στοχαστικῆς γνώσεως καὶ τῆς ἠθικῆς, τῆς συνδεδεμένης μετὰ τῆς εὐσεβείας τῶν ἔργων, ἡ πρώτη θεωρεῖται ὡς προεξέχουσα, παρ' ὅλον ὅτι αὕτη εἶναι ἡ εὐκολωτέρα:

«Ἡ εὐτυχία ἐν τῇ ζωῇ οὐδαμοῦ δύναται νὰ γίνῃ,  
καὶ εἰς τὸ ὄνειρόν σου δὲν θὰ ὑπάρξῃ ἡσυχία,  
μέχρις ὅτου τὸν Ράμα ἐν τῇ πίστει λατρεύσῃς ἐπὶ γῆς,  
καὶ διαφύγῃς τὸν οἶκον τῆς θλίψεως, τὴν ἐπιθυμίαν (ἀπληστίαν)»<sup>68</sup>.

Παρομοίως, ὡς καὶ ὁ Βούδδας, ἀποκρούει καὶ ὁ Τ ο ὕ λ σ ι - ν τ ά ς τὴν μεγάλην ποικιλίαν τῶν διδασκαλιῶν περὶ τοῦ τρόπου καὶ τῆς μορφῆς τῆς λυτρωτικῆς ὁδοῦ, ἐπεὶ δὲ πᾶσαι μόνον ἐν ἐλάχιστον μέρος τῆς ἱερᾶς Πραγματικότητος ἔχουν συλλάβει καὶ ὑπερτονίσει, ἀποτρέπουν δὲ τοὺς πιστοὺς ἐκ τῆς ἀληθοῦς Β ά κ τ ι:

«Ὡ ἄνθρωπε, παραιτήσου ἀπὸ τὰ πολλὰ τυπικὰ (τελετουργικά),

Ράμα, ἐφ' ὅσον ὁ θρησκευτικὸς οὗτος Ἰνδὸς ποιητὴς συγχωρεῖ τὴν διδασκαλίαν περὶ ἀποκλειστικότητος τῆς Βεδάντας μετὰ τὴν πίστιν πρὸς τὸν Ράμα. Ὡς καὶ αἱ περισσότεραι θρησκευτικαὶ προσωπικότητες τῶν Ἰνδιῶν ἀνέλαβε καὶ οὗτος τὴν πραγματοποίησιν πολλῶν ταξείδιων προσκυνηματικῶν εἰς διαφόρους ἱεροὺς τόπους τῆς χώρας του. Θὰ πρέπει ν' ἀναφερθῇ ὅτι εἰς τὴν πόλιν Benares ὑπέστη δριμείας ἐπιθέσεις ἐκ μέρους τῶν ὀρθοδόξων Pandits, ἐξ ἀφορμῆς τῆς προσπάθειάς του νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἱερὰν ἱστορίαν, τὴν ἀφορῶσαν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ράμα, εἰς μίαν λαϊκὴν γλῶσσαν, κατανοητὴν εἰς τὸν λαόν πρὸς γενικωτέραν τοῦ πνευματικῆν ἄνοδον καὶ λύτρωσιν. Πλὴν τοῦ ἀναφερθέντος κυρίου ἔργου του πρέπει νὰ ἔγραψε περισσότερα τῶν τριάκοντα θρησκευτικὰ ἔργα, τὸ πλεῖστον ποιήματα, ἐξ ὧν ἡ ἔρευνα μόνον ὀλίγα θεωρεῖ ὡς γνήσια. Εἰς τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐμφανὴς ἡ λατρεία τοῦ πρὸς τὸν Ράμα. (Πρβλ. H. von G l a s e n a p p, Indische Geisteswelt I, 1959, 229 ἐξ., J. G o d a, Die Religionen Indiens, II. Der jüngere Hinduismus, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1963, 174 ἐξ.).

68. G l a s e n a p p, H. von, Indische Geisteswelt I, Glaube und Weisheit der Hindus (Textauswahl), 1958, 229 ἐξ.

τὰ ὅποια εἶναι ἀδίκια, (παραιτήσου) καὶ ἀπὸ τὰ δόγματα καὶ τὰς διδασκαλίας.

Ταῦτα φέρουν μόνον θλίψιν, λύπην καὶ μῖσος.

Πλήρης ἐμπιστοσύνης καὶ ἀγάπης ἀγκάλιασε  
μόνον τοὺς πόδας τοῦ Ράμα —ὀμιλεῖ ὁ Τούλσι-ντάς»<sup>69</sup>.

### 3. Σίβα-Βάκτι (*Shiva-Bhakti*).

Μανίκα Βασάγκα (*Manika Vashaga*).

Ἐκ τῶν πολλῶν σιβαϊτικῶν *Bhaktas* καὶ ἰδρυτῶν αἱρέσεων, ἀναφέρονται μόνον τὸν νοτιοὶνδὸν Βραχμάνον Μανίκα Βασάγκα, τοῦ ὁποίου ἡ ἀξίωσις περιεκτικῆς ἀπολυτότητος παρατηρεῖται εἰς τὴν συλλογὴν ὕμνων, τὴν «*Tiruvashagam*», ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς συλλογῆς τῆς προγενεστέρας σιβαϊτικῆς *Ταμίλ - φιλολογίας*, τῆς «*Tirumurai*». Οἱ χρόνοι, καθ' οὓς ἔζησεν ὁ Μανίκα Βασάγκα τοποθετοῦνται ὑπὸ ἄλλων μὲν κατὰ τὸν Θ', ὑπὸ ἄλλους δὲ μετὰ μεγάλης πιθανότητος κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Βουδδισμὸς καὶ ὁ Τζαϊνισμὸς εἶχον ἤδη εἰς τὴν νότιον Ἰνδίαν ἐλαττωθῇ καὶ βραδύτερον ἐξετοπίσθησαν ὑπὸ τοῦ ἰσχυροτέρου Σιβαϊσμοῦ. Εἰς τοῦτο συνέβαλεν ἀρκούντως τὸ ἔργον τοῦ Μανίκα Βασάγκα. Ὁ *Manika Vashaga* ἦτο Βραχμάν ἐκ τῆς περιοχῆς *Madura*, ὑπουργὸς ἐνὸς *Pandya* - βασιλέως πρὸ τῆς ἀφιερώσεώς του εἰς τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν. Ἐκ τῆς πολιτικῆς του θέσεως ἀπηλλάγη, κατηγορηθεὶς ὅτι διὰ κρατικῶν χρημάτων ἐπέτρεψε ν' ἀνοικοδομηθῇ ναὸς πρὸς τιμὴν ἐνὸς διδασκάλου του. Εἰς τὴν ποιητικὴν του συλλογὴν, ἡ ὁποία δικαίως θεωρεῖται ἡ πνευματικὴ τοῦ αὐτοβιογραφία ὁμολογεῖ τὴν μεταμέλειάν του διὰ τὴν πρότεραν του ἀγάπην πρὸς τὰς γυναῖκας τοῦ κόσμου τούτου, ἡ ὁποία οὐδόλως συγκρίνεται μὲ τὴν μεγάλην καὶ ἔνθερμον ἀγάπην του πρὸς τὸν Θεὸν Σίβα. Οἱ ὕμνοι οὗτοι εἶναι ἔκφρασις τῆς πλήρους ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν Σίβα. Οὗτοι συνέβαλον εἰς τὸ νὰ ἐξέλθῃ ὁ συγγραφεὺς τῶν ἐκ μιᾶς αἰσθησιακῆς κοσμικῆς ζωῆς καταπτώσεως, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως κατευθύνῃ τὴν ὄλην του ὑπαρξιν καὶ τὴν ὄλην του θέλῃσιν πρὸς αὐτόν, τὴν μοναδικὴν πραγματικὴν ἀξίαν ὅπισθεν τοῦ κόσμου τῆς πολλαπλότητος. Ἡ χάρις τοῦ Σίβα ἐλευθερώνει —ἄνευ τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Μανίκα Βασάγκα— τοῦτον ἐκ τῆς ἀναγενέσεως, παρὰ ταῦτα οἱ ὕμνοι κυμαίνονται μεταξὺ τοῦ φόβου πρὸ τῆς ἀπωλείας τῆς χάριτος αὐτῆς καὶ τῆς εὐτυχισμένης βεβαιότητος περὶ τῆς συνδέσεώς του μετὰ τοῦ Σίβα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ψυχῆς του.

Ἡ μυστικὴ πρώτη αἰτία εἶναι διὰ ταῦτα ὁ Σίβα, οἱ λοιποὶ Θεοὶ εἶναι ἐν συγκρίσει μὲ τοῦτον μόνον ψυχικὰ ὄντα, τὰ ὅποια ζοῦν μὲν εἰς τὰ οὐράνια

69. Glase n a p p, H. von, Indische Geisteswelt, ἐνθ' ἄνωτ., 232.



βασίλεια δι' ἓνα μόνον κοσμικὸν κύκλον, δὲν ἀποθνήσκουν ὅμως, ἀλλ' ἀναγκάζονται, προκειμένου νὰ λυτρωθοῦν, ν' ἀναγεννηθοῦν ὡς ἄνθρωποι. Ἐνταῦθα εὐρίσκεται ἡ περιεκτικὴ ἀπολυτότης, ἀφοῦ οἱ ἄλλοι Θεοὶ εἶναι, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ὄντα, μόνον ἐκδηλώσεις τοῦ Σίβα, ὅπως ἀκριβῶς τόσον αἱ εἰκόνες τῶν Θεῶν, ὅσον καὶ ὁ εἰσέτι ἐν τῇ ἐρημίᾳ του μετὰ τοῦ Θεοῦ ζῶν σιβαΐτικὸς μοναχὸς παριστάνουν μόνον ἐκδηλώσεις διαφόρων πλευρῶν, ὧσεων τῆς θεότητος.

Ὁ Μπράχμα καὶ ὁ Βίσνου ἐνεργοῦν πάντοτε κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ Σίβα. Ἡ οὐρανία εὐτυχία των εἶναι μία ἀπαξία ἐμπροσθεν τῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Σίβα:

«Τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ Ἴντρα ἐγὼ ἀπορρίπτω.

Δὲν θέλω ἐκείνην τοῦ Βίσνου καὶ τοῦ Μπράχμα.

Οὐδὲν ζητῶ ἐγὼ ὡς δοῦλός σου (δηλ. ὡς μοναχὸς τοῦ Σίβα),

Οὐδένα ἕτερον φίλον ἐπιθυμῶ,

ἔστω κι ἂν ᾔθελε καταστραφῇ ὁ οἶκός μου!

Οὐδέποτε θὰ σὲ ἀπαρνηθῶ, κύριέ μου,

καὶ ἂν ἀκόμη ἐπορευόμην πρὸς τὴν κόλασιν!»<sup>70</sup>.

Ἡ Οὐμαντέβι (Umadevi), ἡ Σάκτι, τουτέστιν ἡ δημιουργικὴ ἐνέργεια τοῦ Σίβα, διὰ μέσου τῆς ὁποίας οὗτος δρᾷ, ἐμφανίζεται εἰς τοὺς ὕμνους ὡς ἐν ἀνεξάρτητον μεγαλεῖον: Ἡ σύζυγος τοῦ Σίβα εἶναι εἰς αὐτὸν βεβαίως ἐμπειρική, ἐφ' ὅσον αὕτη, χαρακτηριζομένη ὡς Ἀροῦλ (Arul), παριστᾷ συγχρόνως τὴν χάριν του.

Ὁ ἐνωτικὸς σύνδεσμος μετὰ τοῦ Σίβα ἐμφανίζεται καὶ εἰς τὰς εὐτελεῖς ἐκδηλώσεις τοῦ Μανίκα Βασάγκα περὶ τῶν ἀλλοπίστων, οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι οὗτοι δὲν ἐπιδιώκουν τὴν σωτηρίαν, ἀλλ' ὅτι ἡ μοναδικὴ σωτηρία των εἶναι μόνον δυνατὴ ἐν πλήρει ὑποταγῇ ὑπὸ τὸν Σίβα. Εἰς τὸν σιβαΐτικὸν Μυστικισμόν ὑπάρχουν βεβαίως διάφοροι ὁδοί, παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἰδιαιτέρα κλήσις ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ παραμένει μοναδικὴ καὶ ἀποκλειστικὴ. Ὁ ποιητὴς τῶν ὕμνων ὁμιλεῖ εἰς ἄλλην θέσιν περὶ τοῦ Θεοῦ του, «ὅστις δι' ὅλους τοὺς ἀρχαρίους τῶν ἐξ ἰνδουϊκῶν, δηλαδὴ τῶν ἐξ κατευθύνσεων τοῦ νοτιοῖνδικοῦ Σιβαϊσμοῦ, προετοιμάζει τὴν αἰωνίαν εὐτυχίαν...»<sup>71</sup>.

Εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Σίβα αἱ Βέδαι καὶ ἡ θρησκευτικὴ θυσία θεωροῦνται περιτταί, καταργοῦνται δὲ ἅπασαι αἱ ἀντιθέσεις:

«Ἡμεῖς θέλομεν νὰ δοξάσωμεν ἐκεῖνον,

ὅστις εἶναι ἡ Βέδα καὶ ἡ θυσία,

70. Tiruvashagam V, 1, ἐν Schomerus, H. W., Die Hymnen des Manika Vashagar, Jena 1923, 25.

71. Tiruvashagam III, 3; ἐν Schomerus, H. W., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 11.

ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος,  
τὸ φῶς καὶ τὸ σκότος,

Δέσμευσις καὶ λύτρωσις,

Ἀρχὴ καὶ τέλος,

Πρὸς δόξαν τοῦ θέλομεν νὰ χορεύωμεν  
καὶ χορεύοντες ν' ἀποτινάξωμεν (ἀπορριψώμεν)  
τὸν χρυσοῦν κονιορτὸν (τ.ἔ. τὸν χρυσόν)»<sup>72</sup>.

#### 4. Καβίρ (Kabir).

Κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα συναντῶνται ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Καβίρ, (1440-1518), ἐνὸς ὑποτιθεμένου μαθητοῦ τοῦ σημαίνοντος βισνουϊτικοῦ Μυστικοῦ Ρ α μ ἄ ν α ν τ α (Ramananda), Ἰνδικῆ καὶ ἰσλαμο-σουφικῆ θρησκευτικότης. Ἀναπτυχθεὶς εἰς περιβάλλον τῶν Μουσλίμ, περιῆλθεν εἰς ἓνα ὄλως ἐκ τῆς παραδόσεως ἀποκοπέντα Βισνουϊσμὸν αὐστηρῶς μονοθεϊστικοῦ χαρακτῆρος, χαρακτηριζόμενον ὑπὸ μιᾶς καθαρῶς πνευματικῆς περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεως. Ὁ Θεός, τὸ πλεῖστον χαρακτηριζόμενος ὡς «R a m a», χωρὶς νὰ ἐννοῇται δι' αὐτοῦ ἐκείνη ἡ μυστικιστικὴ κάθοδος τοῦ Βίσνου, τὴν ὁποίαν οὗτος ἀρνεῖται σφοδρῶς, εἶναι καθαρὸς μεταφυσικὸς καὶ ὑπεράνω τῆς κοσμικῆς πολλαπλότητος, φέρει δὲ ἐνίοτε καὶ ἀπρόσωπα χαρακτηριστικά. Πᾶν τὸ δυνατόν νὰ γίνῃ ἀντικείμενον ἐμπειρίας καὶ διανοήσεως εἶναι πλάνη, «M a y a», ἡ ὁποία ἀπομακρύνει τὸν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ Θεοῦ, καὶ εἶναι δυνατόν νὰ ὑπερνικηθῇ μόνον διὰ τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς ἡσύχου ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν, συνδεδεμένων μετὰ τῆς παραιτήσεως ἐναντι τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν. Ἡ ἄσκησις καὶ κυρίως ἡ λαϊκὴ προσφορὰ ὑπηρεσίας εἰς τὰς εἰκόνας ἀποκρούονται σφοδρῶς καὶ καθίστανται ἀντικείμενα χλευασμοῦ. Μὲ κριτικὴν διάθεσιν, ὅπως ἐναντι τῆς τάξεως τῶν Καστῶν, τῆς πίστεως καὶ τῆς λατρευτικῆς πράξεως τῶν Ἰνδουϊστικῶν αἰρέσεων καὶ τῆς πολυθεϊστικῆς λαϊκῆς θρησκείας ἴσταται ὁ Καβίρ ἐναντι τοῦ θρησκευτικοῦ πάθους-ζήλου καὶ τῆς ἀνοχῆς τοῦ μὴ-σουφικοῦ Ἰσλάμ. Μία ἐσωτερικὴ εὐσέβεια ἀναγνωρίζει εἰς τὸν Ἀλλάχ καὶ τὸν Χάρι τὸν αὐτὸν Θεόν, ὡς οὗτος ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Καβίρ με διάφορα ὀνόματα, καὶ μάλιστα ὡς «Πρᾶξις» (Das), «Μπράχμαν», ἢ «Σοῦνυα» (Shunya = διδασκαλία) κ.λ.π. Ἐξ αὐτῆς τῆς περιεκτικῆς ἀπολυτότητος ἀναπτύσσεται, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἀναφερθεῖσαν φανατικὴν διαμαρτυρίαν ἐναντίον τῆς εὐσεβείας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μία στάσις ἐκκλησιαστικῆς ἀνοχῆς, ἡ ὁποία καθ' ὅμοιον τρόπον ἀποδεικνύεται καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Καβίρ ἐπηρεασθέντα Ν α ν ἄ κ (Nanak), τὸν θεμελιωτὴν τοῦ Σιχισμού.

72. Tiruvashagam IX, 20, ἐν Schomerus, H. W., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 75.

«Εἰς τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Μουσλῖμ ὑπεδείχθη μία ὁδός.  
 Ὁ ἀληθὴς διδάσκαλος διδάσκει ἡμᾶς νὰ τὸν γνωρίσωμεν.  
 Ὁ Καβίρ ὁμιλεῖ: Ἀκούσατε, ἀδελφοί, ἀκούσατε Ἐκεῖνον.  
 Δύνασθε νὰ τὸν ἀποκαλῆτε Ἀλλὰχ ἢ Ράμα»<sup>73</sup>.

Προσέτι καὶ ἡ ἀπορριφθεῖσα εἰκονολατρεία ἐμπεριέχει ὀρθὴν ἀναζή-  
 τήσιν τοῦ Θεοῦ.

«Πρὸ τοῦ λίθου καὶ τῶν εἰδώλων  
 ὁ ἀδελφός μου παρακαλεῖ ἐθνικῶς (εἰδωλολατρικῶς).  
 Αἱ ἐπώδυνοι ἐρωτήσεις ἀναβλύζουν  
 καὶ εἰς αὐτὸν βαθέως ἐν τῇ προσευχῇ.  
 Ὅπως οὗτος νοσταλγεῖ τὸν Θεόν,  
 εἶναι τύπος τῆς ἐπιγείου ὑπάρξεως.  
 Ἡ ἱκεσία, τὴν ὁποῖαν ἀπευθύνει πρὸς αὐτὸν  
 οἰοσδήποτε, εἶναι καὶ ἰδική μου»<sup>74</sup>.

##### 5. Ραμακρίсна (Ramakrishna).

Εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ρ α μ α κ ρ ί σ ν α (1836-1886), ὁ ὁποῖος ὡς  
 προσωπικότης εἶναι εἰς ἡμᾶς γνωστός ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν μαθητῶν του συγκεν-  
 τρωθέντων ἀποφθεγμάτων, βλέπομεν μετὰ πολλῆς βεβαιότητος ἐκεῖνον τὸν  
 Ἰνδὸν Μυστικόν, ὁ ὁποῖος ἐκ τῆς συναντήσεως μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ  
 τοῦ Ἰσλάμ συνέδεσεν ἀμφοτέρας τὰς θρησκείας ταύτας μετὰ τῶν διαφόρων  
 κατευθύνσεων ἰνδικῆς θρησκευτικότητος εἰς μίαν ἐνότητα, κατὰ τοιοῦτον  
 τρόπον συνυπάρξεως, καθ' ὃν οὐδεὶς μεταγενέστερος αὐτοῦ ἠδυνήθη νὰ ἐπι-  
 τύχῃ. Ὁ ἴδιος θερμὸς λάτρης, «Bhakta», τῆς θείας Μητρός, τῆς Ντούργκα  
 (Durga) ἢ τῆς Κάλι (Kali), ἐξεπλήρωσε, συμφώνως πρὸς τὸ ἐκστατικόν του  
 τάλαντον, διαφόρους λυτρωτικὰς ὁδοὺς, ἀπὸ τῆς ταντρικῆς Βίσνου-Βάκτι  
 μέχρι τῆς αὐστηρᾶς «A d v a i t a» ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Σάνκαρα, τελικῶς  
 μάλιστα τοῦ Ἰσλάμ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρ' ὅλον ὅτι δὲν συνωδεύετο  
 ἐνταῦθα ὑπὸ ἀντικειμενικῆς πολυμαθείας, ἡ ὁποία ἦτο ξένη πρὸς αὐτὸν (ἐνν.  
 ἡ ἰσλαμικὴ καὶ χριστιανικὴ σοφία), ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀτομικοῦ,  
 ἐντατικοῦ μυστικοῦ βιώματος αἱ «πολυεθνικαὶ» θρησκευτικαὶ του ἐμπειρίαι  
 παριστοῦν τὴν κρίσιν του περὶ τῶν διαφόρων θρησκειῶν ἐν τῇ ἐννοίᾳ «οὐσια-  
 στικῆς ἀνεξιθρησκείας»: «Ἐδοκίμασα ὅλας τὰς θρησκείας: Ἰνδουϊσμόν,  
 Ἰσλάμ, Χριστιανισμόν, καὶ ἐβάδισα τὰς ἀτραποὺς τῶν διαφόρων ἰνδουϊστικῶν  
 αἱρέσεων... Ἀνεκάλυψα, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου Θεοῦ, τὸν ὁποῖον ὅλοι

73. Glasenapp, H. von, Indische Gedichte 95 ἐξ., ἐν H. von Glasenapp, Indische Geisteswelt, I, 261.

74. Asa VIII, ἐν G. Mensching, Die Söhne Gottes, 1958, 76.

οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ φθάσουν ἀκολουθοῦντες διαφόρους ὁδούς... Θὰ πρέπει καὶ σεῖς ποτε νὰ δοκιμάσετε ὅλας τὰς θρησκείας καὶ νὰ βαδίσετε ὅλας τὰς ἀτραπούς... Βλέπω πῶς καὶ εἰς ποῖον βαθμὸν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι διαφιλονεικοῦν μεταξύ των ἐν ὀνόματι τῆς Θρησκείας: Ἰνδουῖσται, Μωαμεθανοί, ὁπαδοὶ τοῦ Βράχμα, Βισνουῖσται καὶ οὕτω καθεξῆς. Οὗτοι δὲν σκέπτονται, ὅτι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἐδῶ ὀνομάζεται Κρίσνα, ἐκεῖ ὀνομάζεται Σίβα, ἀλλαχοῦ δὲ ἔχει ἄλλο ὄνομα καὶ ἀποκαλεῖται πρωταρχικὴ ἐνέργεια, Ἰησοῦς ἢ Ἀλλάχ! Εἰς μοναδικὸς Ράμα, εἰς τὸν ὁποῖον δίδονται χίλια ὀνόματα!»<sup>75</sup>. Ἡ «ὀπτασία τοῦ Χριστοῦ» τοῦ ἐχάρισε τὴν βεβαίωτητα, ὅτι ὁ Κρίσνα, ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Βούδδας εἶναι μόνον διάφοροι προσωποποιήσεις τοῦ ἀπολύτου:

«Εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ «A v a t a r a», τ.ἔ. κάθοδος.

Ὁ εἰς τὴν θάλασσαν τῆς ζωῆς κατερχόμενος,  
εἰς μίαν θέσιν ἀναδύεται καὶ γίνεται γνωστὸς  
ὡς Κρίσνα, καὶ πάλιν καταδύεται, προκειμένου  
ν' ἀνέλθῃ εἰς ἄλλην θέσιν, ἐνθα ὀνομάζεται Χριστὸς»<sup>76</sup>.

Πέρα τῶν ἱνδικῶν θρησκειῶν καὶ τοῦ Ἰσλάμ πᾶσαι αἱ εἰς αὐτὸν γνωσταὶ θρησκείαι θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ Ραμακρίσνα ὡς αἱ ἐκ μέρους τῆς πολυπλεύρου ἰδιοφυΐας τοῦ ἀνθρώπου προκαθωρισμέναι ὁδοὶ πρὸς τὸν Θεόν, αἱ ὁποῖαι κατὰ συνέπειαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν σκοπὸν των εἶναι μία καὶ ἡ αὐτή, οὕτως ὥστε δύναται τις νὰ στρέφεται ὡς Μουσλίμ πρὸς τὸν Μπράχμαν, ὅπως καὶ ἡ ἐσωτερικὴ λατρεία τῆς Κάλι εἰς τὴν βαθυτέραν της οὐσίαν συμπεριλαμβάνει πᾶσας τὰς λοιπὰς λυτρωτικὰς ὁδούς.

Αἱ παραβολαὶ περὶ τῆς μικρᾶς λίμνης καὶ τῶν πολλῶν στενῶν ὁπῶν<sup>77</sup>, τῶν διαβάσεων καὶ τῶν διαφορῶν χαρακτηρισμῶν τοῦ ὕδατος εἶναι πολὺ γνωσταί, καὶ δὲν χρειάζεται ν' ἀναφερθοῦν, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ ὕδατος καὶ τοῦ πάγου διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς σχέσεως μεταξύ ἀπροσώπου καὶ προσωπικῆς περὶ Θεοῦ ιδέας.

Ἡ στάσις αὕτη τῆς παρακολουθήσεως μέσῳ τῆς θρησκευτικῆς - πνευματικῆς ἐνεργείας τοῦ Ραμακρίσνα, ἡ περαιτέρω τοῦ Βιβεκάναντα (Vivekananda) μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀουρομπίντο Γκός (Aurobindo Gosh), ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς παρουσίας ἐρεύνης.

75. Πρβλ. G. Mensching, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 81.

76. Schrader, F. O., Der Hinduismus, Religionsgeschichtliches Lesebuch 14, 1930, 82.

77. Ἡ λίμνη ἔχει διαφόρους μικρὰς διαβάσεις, διεξόδους. Ἐκ τῆς μιᾶς ἀντλοῦν οἱ Ἰνδουῖσται τὸ ὕδωρ εἰς ὕδριας (στάμνας) καὶ τὸ ὀναμάζουν jal, ἐκ τῆς ἄλλης ἀντλοῦν οἱ Μουσλίμ τὸ ὕδωρ εἰς δερματίνους ἀσκούς καὶ τὸ ὀνομάζουν rani, ἐκ μιᾶς τρίτης ἀντλοῦν οἱ χριστιανοὶ καὶ τὸ ὀνομάζουν Ἰδωρ... Ἡ οὐσία εἶναι μία, ἀλλ' αὕτη φέρει διάφορα ὀνόματα» (G. Mensching, Die Söhne Gottes, 1958, 81).

### III. ΜΙΚΡΑ ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ (ΕΠΙΛΟΓΟΣ).

Συγκεφαλαιούντες πάντα τὰ ἀνωτέρω, δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν τὴν ἀκόλουθον ἔκτασιν τῆς περιεκτικῆς ἀπολυτότητος.

Κατ' ἀρχὴν αὕτῃ ἡ περὶ Θεοῦ ἀντίληψις, ὡς καὶ ὅλη ἡ πολλαπλότης θεωροῦνται ὡς ἐκδηλώσεις τοῦ ἐνός, κυρίως τοῦ ἀπροσώπου Μπράχμαν, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐνός Θεοῦ, ὁ ὁποῖος γίνεται πλέον προσωπικὴ πρώτη - αἰτία, ἄρχων τοῦ κόσμου.

Ὑψίσταται μία ἔντασις μεταξὺ ἀμφοτέρων τῶν μυστικῶν περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία θεωρεῖ τὴν ἄλλην ὡς κατωτέραν, ἀλλ' ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι ἀπαιτεῖ καὶ ἀξιώνει νὰ κατανοῇ τὴν ἄλλην ὡς μίαν ἐξουσιοδοτημένην μορφήν ἐμπειρίας τῆς θρησκευτικῆς πραγματικότητος.

Ἐτερόδοξοι θρησκευτικαὶ κατευθύνσεις, ὡς ὁ Τζαϊνισμὸς καὶ ὁ Βουδδισμὸς, ἀποκρούονται (ἀπορρίπτονται) ἐξ αἰτίας οὐχὶ αὐτῆς καθ' ἑαυτὴν τῆς διδασκαλίας των, ἀλλὰ τῆς ἐκ μέρους των περιφρονήσεως τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς τάξεως τῶν Καστῶν. Εἰς τὰ θρησκευτικὰ ρεύματα τῆς βισνουϊτικῆς, σιβαϊτικῆς καὶ σανκτικῆς Βάκτι ἐκάστη θεότης, μετὰ τῆς ὁποίας ἐπιθυμεῖ τις νὰ ἐνωθῇ, συμπερικλείει - περιέχει ἐν ἑαυτῇ ἐκείνην τῶν ἄλλων Βάκτι - ὁμολογιῶν, τὰς ὁποίας συναντᾷ τις. Ἡ ἀντιπαράθεσις μετὰ τὸ Ἰσλάμ δίδει μετὰ ταῦτα εἰς τὸν προσωπικὸν Μυστικισμὸν ὥθησιν, ὥστε νὰ λατρεύεται εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀλλάχ ὁ Ἰσβάρα.

Ἡ συνάντησις μετὰ τὸν Χριστιανισμὸν εἶχε παρόμοια ἀποτελέσματα (συνεπειάς), παρὰ ταῦτα ὅμως πρόκειται πρωτίστως περὶ βαθυτάτου μυστικοῦ βιώματος ἐνότητος, τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει ὥστε ὁ Βουδδισμὸς, ὁ Τζαϊνισμὸς, τὸ Ἰσλάμ, ὁ Χριστιανισμὸς, καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ θρησκευτὰ νὰ ἐπιδιώκουν τὸν ἴδιον σκοπὸν. Ἐν σχετικὸν μόνον κῦρος λαμβάνει τότε ἡ κοινωνία τῶν Καστῶν, ἡ ὁποία προηγουμένως ἐδέχετο διαφορετικὰς ἐκτιμήσεις. Ἡ προσωπικὴ Βάκτι φαίνεται ἐνίστε νὰ κατατείνῃ πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς τελικῆς ἀπαξίας τοῦ καθήκοντος καὶ τῶν ἐντολῶν τῆς Κάστας, ἐνῶ ὁ ἀπρόσωπος Μυστικισμὸς ἢ ἀπορρίπτει ὁλοσχερῶς τὴν Κάσταν, ὡς ὁ Βουδδὰς, ἢ τὴν ἀφήνει νὰ ἰσχύῃ μόνον εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς «κατωτέρας» ἀληθείας, ὡς ὁ Σάνκαρα.

Ἐκ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ μυστικοῦ στοχασμοῦ καὶ μυστικῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, τουτέστιν ἐκ τοῦ ἀπολύτου, ἀνεξαρτήτου μορφῆς, δεόν νὰ χωρίζονται αἱ λυτρωτικαὶ ὁδοί, τουτέστιν ὁ τρόπος καὶ ἡ μορφή τῆς ἐπιδιώξεως πρὸς ἔνωσιν μ' ἐκεῖνο τὸ ἀντικείμενον μυστικοῦ βιώματος. Δύο ἐξ αὐτῶν ὑπερέχουν τῶν ἄλλων, ἐξ ὧν ἐκάστη περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἄλλην, ὅπως καὶ

τὰς ἄλλας λυτρωτικὰς ὁδοὺς ὡς δυνατότητας ἢ ὡς ἀτελεῖς προβαθμίδας: Αὐταὶ εἶναι ἡ B h a k t i καὶ ὁ Στοχασμὸς (Versenkung). Ὁ προσωπικὸς Μυστικισμὸς κατατείνει ὀλιγώτερον, ὁ ἀπρόσωπος περισσότερον, εἰς μίαν διπλὴν λυτρωτικὴν ἀτραπὸν, ἃν παραβλέψῃ τις τὴν προπαρασκευαστικὴν ὁδὸν τῆς εὐσεβείας τῶν ἔργων. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς κατευθύνσεις Ἰνδικοῦ Μυστικισμοῦ ἀνεφύησαν ἐπανειλημμένως μεγάλα θεολογικά-φιλοσοφικά συστήματα, τὰ ὁποῖα ἀνεφέροντο εἰς λογικὰς αἰτιολογήσεις, ἀποδεικτικότητα καὶ ἀναίρεσιν, σκοποί, οἵτινες δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν διαίσθησιν τοῦ Μυστικισμοῦ, οἱ ὁποῖοι μάλιστα κατάγονται ἐκ τῆς ἀναγκαιότητος τοῦ βασανιζομένου καὶ ὀνειροπόλου ἀνθρώπου· εἰς τὸν Μυστικὸν ὅμως τελικῶς οὐδεμίαν σημασίαν ἔχουν, εἰ μὴ μόνον ὅτι ἀποτελοῦν δι' αὐτὸν βοηθητικὰ μέσα.

Περιορισμένη μόνον διὰ τῆς ἀποκλειστικότητος τῆς κοινωνίας τῶν Καστῶν εἶναι ἐκείνη ἡ περιεκτικὴ ἀπολυτότης, μὴ λαμβανομένων, αὐτονοήτως, ὑπ' ὄψιν τῶν ἐξαιρέσεων, ἐν βασικὸν χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα Ἰνδικῆς θρησκευτικότητος γενικῶς, ἡ ὁποία εἰς ἐκάστην ἄλλην ἢ ξένην περὶ Θεοῦ εἰκόνα καὶ λυτρωτικὴν νοσταλγίαν ἐκάστοτε ἀναγνωρίζει ἐν τμῆμα τῆς ἰδικῆς τῆς εἰκόνης καὶ λυτρωτικῆς προσπαθείας. Μὲ ὠρισμένους περιορισμοὺς ἰσχύει ἐνταῦθα γενικῶς, ὅ,τι σήμερον εἰς τὸν Νεοῖνδουϊσμὸν λέγει ὁ Ρ α ν τ α κ ρ ῖ σ ν α ν (Radhakrishnan) περὶ τῶν διαφόρων ἀντιλήψεων περὶ Θεῶν<sup>78</sup>, ὅτι... «οὐδεμία ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πλήρη πραγματικότητα, παρ' ὅλον ὅτι ἐκάστη ἐξ αὐτῶν ἐν μέρει εἶναι ἀληθής»<sup>79</sup>.

78. R a n d h a k r i s h n a n s, S., Die Gemeinschaft des Geistes. Östliche Religionen und westliches Denken, Darmstadt/Genf (ἄνευ ἔτους), 15, πρβλ. G. M e n s c h i n g, Toleranz und Wahrheit in der Religion, Heidelberg 1955, 80.

79. Δ α κ ο υ ρ ᾶ, Δ., Ἡ ἀξίωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἀπολύτου Θρησκείας κατὰ τὸν μεταγενέστερον Ἰνδουϊσμόν, ἀνάτυπον ἐκ τῆς «ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ», Ἀθήναι 1980.